

GESTA

Miskolci történetész folyóirat
2009. VIII. évfolyam.

A szerkesztőség elnöke:
Kulcsár Péter

Szerkesztőség:
Gál-Mlakár Zsófia, Lengyel György, Tózsá-Rigó Attila

email: gesta@uni-miskolc.hu
telefon: 46/565230

ISSN 1417 – 2569

Nyomdai munkálatok: MAXIMA CS–A Kft., felelős vezető: Kunderáth Csilla

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Bódy Zsombor: Közelítések Budapest két világháború közötti társadalmához a fogyasztás történetén keresztül 3

Nagy Kornél: Oxendio Virziresco erdélyi örmény unitus püspök kései tevékenysége (1700-1715) 27

OXENDIO VIRZIRESCO ERDÉLYI ÖRMÉNY UNITUS PÜSPÖK KÉSEI TEVÉKENYSÉGE (1700–1715)

Nagy Kornél

MTA – Történettudományi Intézete, 1014 Budapest, Uri u. 53.

Az erdélyi örmények egyháztörténetével kapcsolatban az a nézet az uralkodó, hogy az 1690. évi egyházi uniójukban Oxendio Virziresco (1654–1715) püspök játszott jelentékeny szerepet. Ugyanakkor a vonatkozó, kisszámú szakirodalomban szinte alig találunk valamiféle fogódzót a püspök későbbi tevékenységével kapcsolatban, és amennyiben van, az csak Szamosújvár alapítására koncentrál. Jelen tanulmányunk célja, hogy a levéltári források bevonásával és a csekély számú szakirodalom kritikai elemzésével görcső alá vegyűk Oxendio püspök kései tevékenységét Erdélyben (1700–1715).

Az erdélyi örmény közösség eredete egészen a 11. századig nyúlik vissza, amikor is az anyaország az 1045. évi bizánci annexiót követően elvesztette politikai önállóságát, és örmények ezrei hagyták el szülőhazájukat. A következő évszázadok szeldzsuk-török, grúz, mongol és türkmén hódításai meggyorsították az örmény őslakosság tömeges elvándorlását. A menekültek jelentős része a Krím-félszigeten, illetve az orosz fejedelemségekben lelt új otthonra. Az elvándorlási hullámot továbbá erősítette, hogy az 1085-ben alapított ún. száműzött kilikiai örmény királyság 1375-ben a Mameluk Birodalom szerves része lett. Az itteni lakosság tekintélyes hányada is Lengyelországba, illetve Moldvába menekült, ezzel is növelve a már ott élő örmény közösséget. Ez a folyamat az anyaországban sem állt meg, mivel a 14. század végén Timur Lenk seregei pusztították az örménységet.

A krími örmény közösség életében döntő változást hozott, hogy 1475-ben az oszmán-törökök elfoglalták Kaffa városát, és ezzel a Krími Kánság az Oszmán Birodalom csatlós állama lett. Az ottani örmények részint Lengyelországba, részint Moldvába menekültek. Így a moldvai fejedelmek alattvalóivá váltak, és hosszú korszakon keresztül viszonylagos békében éltek. Moldvában az örmények elsősorban Iași, Suceava, Roman, Focșani, Bacau, Galați és Botoșani városokban telepedtek meg, és alapították ott egyházközségeket. Vezetőjük a Suceavában, a Szent Oxan¹ monostorban székelő örmény apostoli püspök volt, akit az örmény egyházfő, a katolikosz nevezett ki, de egyházi joghatóság szempontjából az 1365-ben

¹ Az örmény nevek és szövegek átírásakor a nemzetközileg elfogadott szabályzatot követtem, amelyet a Nemzetközi Armenisztikai Társaság, az *Association Internationale des Études Arméniennes* (= AIEA) határozott meg.

alapított lemergi örmény érsekség alá tartozott.²

Az Erdélybe betelepült örménység két részre osztható: az első nagyobb csoport Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i (1610?–1686) püspökkel 1668-ban érkezett Moldvából a sorozatos pogromok elől. Az atrocitásokat az örmények ellen annak okán követték el, hogy tevételesen részt vettek a moldvai fejedelem adópolitikája miatt kitört zendülésekben. A másik nagyobb csoport az 1672. évi oszmán–lengyel háború miatt Podóliából és Kameniec-Podolsk városából vándorolt be.³

A menekülés célpontjául azért választották Erdélyt, mert sok örmény már korábban is jól ismerte az erdélyi viszonyokat. Menekülésüknek azonban megvolt a maga konfesszionális oka is: az örmények ismerték Erdély toleránsabb felekezeti viszonyait. Ennek döntő jelentősége volt, mivel az örmények Lengyelországba is emigrálhattak volna. Ugyanakkor az örmények azért sem kívántak Lengyelországban letelepedni, mert jól ismerték a Nikol Torosowicz (1604–1681) lemergi örmény érsek által megkötött és botrányos körülmények között lejátszódott uniót (1627–1681) és az azzal együtt járó erőszakos rekatolizációt.

I. Apafi Mihály (1661–1690) fejedelem támogatta az örmények betelepülését. A fejedelem úgy vélte: a kereskedelemmel és kézművességgel foglalkozó örménység elősegítheti az akkor már szűk mozgástérrel rendelkező fejedelemség gazdasági életének fellendítését. Sőt a fejedelem az örményeket igyekezett kihasználni a jelentős gazdasági erőt képviselő szászokkal és görögökkel szemben. A betelepülő örmények Csíksomlyón, Csíkszépvízen, Kantán, Fogarason, Görgényszentimrén, Ditrón, Bátoson, Marosfelfalun, Remetén, Gyergyószentmiklóson, Petelén, Marosvásárhelyen, Nagyszebenben, Brassóban, Gyulafehérváron, Besztercén, majd később II. Apafi Mihály

² LUKÁCSY, Christophorus: *Historia Armenorum Transilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*. Viennae, 1859. (a továbbiakban LUKÁCSY, 1859) 12. 63–65.; NISTOR, Igor: *Handel und Wandel in der Moldau. Bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Czernowitz, 1912. 55–57.

³ LUKÁCSY, 1859 14–15.; K'OLANJIAN, Suren: *Les Arméniens en Transylvanie en Xe-XVIIIe siècle*. In: *Revue des études arméniennes* 4(1967) (a továbbiakban K'OLANJIAN, 1967) 360.; PÁL Judit: *Örmények Erdélyben a 18–19. században*. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás.) Piliscsaba, 2006. (a továbbiakban PÁL, 2006) 28.

(1690–1713) válaszott erdélyi fejedelem kiváltságának köszönhetően 1692-ben Ebesfalván telepedtek meg.⁴

Az apostoli vallású örményeket mellesleg az ortodoxok és a katolikusok gyakorta illették az eretnesség és szakadárság vádjával. Ez utóbbi vád gyökere még a múlt homályában gyökerezik, ugyanis az örmény apostoli egyház alapításától kezdve (301) mind egyházi joghatóság, mind pedig dogmatika szempontjából a saját útját járta. A 451. évi IV. khalkédóni egyetemes zsinat tanításaihoz való ellentmondásos viszonya a burkolt monofizita eretnesség gyanúját vonta maga után. Ez a vád fennmaradt egészen a koraujkorig, annak ellenére, hogy az autokefál örmény apostoli egyház a monofizitizmus vezéralakjait, Eutükhész szerzetest, Barszauma apátot, I. Dioszkorosz (444–451) és II. Timotheosz Ailurosz (457–460, 475–477) alexandriai pátriárkákat, valamint Szevérosz antiókhiai pátriárkát (512–518) még a 6. és 8. századi nemzeti zsinatainak kiátkozta.⁵

Erdélyben a keleti, apostoli hitű örményeket az egyházi unió lehetősége Oxendio Virziresco 1685-ben történt megjelenéséig elkerülte.⁶ Ugyan Szebelébi Bertalan (1631–1708), Erdély római katolikus püspö-

⁴ Eötvös Lóránd Tudományegyetem Egyetemi Könyv- és Kézirattár (= ELTE EKK) Collectio Hevenesiana (= CH) Vol. 21. Pag. 81.; ELTE EKK Historia. Res Transylvanica (= G) Vol. 522. Fol. 137r. Fol. 173r.; Ld. erről: BŰSKEANC', Minas: Čanap'arhordut' iwn i Lehastan [Lengyelországi utazások]. Venetik, 1830. (a továbbiakban BŰSKEANC', 1830) 193–209.; LUKÁCSY, 1859 17–18.; ABRAHAMYAN, Ašot: Hamafot urvagic hay galt'avayeri patmut'yan [Az örmény kolóniák vázlatos története]. 2. k. Erewan, 1964. 142–145.; GOVRIKEAN, Grigor: Elizabēt'opol. Dransilwanoy Hayoc' metropolisē [Erzsébetváros: Az erdélyi örmények metropolisza]. Vienna, 1896. (a továbbiakban GOVRIKEAN, 1896) 8. 10–12.; Ld. erről: PETROWICZ, Gregorio: La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte terza. Roma, 1988. (a továbbiakban PETROWICZ, 1988) 81.; MOLNÁR Antal: Bzensky Rudolf jezsuita történetíró és az erdélyi örmények. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II. Szerk. Őze Sándor-Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás.) (a továbbiakban MOLNÁR, 2007) 27.

⁵ Itt elsősorban az 505., az 555., a 719. évi dwini és a 728. évi manazkerti nemzeti zsinatok tanításaira kell gondolni. Ezek a zsinatokon az örmény apostoli egyház az arianizmus, a nesztorianizmus, a monofizitizmus és julianizmus, valamint ezen irányzatok vezető teológusainak kiátkozásáról határozott. Ld. erről: GARITTE, Gérard (Szerk.): *La Narratio de rebus Armeniae*. Louvain, 1952. 44–46. 109. 112–113. 133. 138–141. 152–160. 205–220. 226–227.; SARKISSIAN, Karekin: *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*. New York, 1975. 4–21. 44–45. 194–215.

⁶ Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Roma SC (= APF) Scritture riferite nei Congressi (= SC) Fondo Moldavia (=FM) Vol. 1. Fol. 155r.–156r.; Idézi még: BENDA Kálmán (Szerk.) *Moldvai csángó-magyar oklevéltár. 1468–1706.* Bp. 2003. (Második kiadás). 615.

ki helynöke, 1680 körül tett néhány erőltetett kísérletet arra, hogy az általa szakadárnak titulált örményeket áttértse. Próbálkozásai azonban Minas püspök és az apostoli örmény klérus heves ellenállása miatt rendre zátonyra futottak.⁷

Az erdélyi örmények körében végzendő katolikus missziókat valójában Lemberg örmény unitus érseksége kezdeményezte 1684 őszén.⁸ Az érsekség kérését azzal indokolta, hogy az Erdélybe menekült moldvai és podóliai örmények eredetileg, azaz a Torosowicz-féle unió előtt is, a leMBERGI örmény érsek egyházi joghatósága alá tartoztak, és ezt a jogot, vagy igényt az unió megkötése után (1627) is fenn kívánták tartani.

A Szentszék missziókat koordináló szerve, a Hitterjesztés Szent Kongregációja⁹ az érsekségnek ezt a kérését jóváhagyta, és 1685-ben Oxendio Virziresco személyében, egy moldvai születésű, a római Collegium Urbanumban (*Collegio Urbano, Dpratum Urbanean*) tanult, unitus örmény papot delegált Erdélybe, az ottani missziós feladatok ellátására.¹⁰ A misszió célja egyértelmű volt: kieszközölni és tető alá hozni az erdélyi örmények vallási egyesülését Rómával.

Az ismert történeti hagyomány szerint Oxendio nagy erőfeszítések árán meggyőzte Minas püspököt az unió hasznosságáról, és vele 1686 végén Lembergbe távozott, ahol Opizio Pallavicini (megh. 1700) varsói apostoli nuncius, illetve Vardan Hunanean (1644–1715) leMBERGI unitus érsek kezébe letette a katolikus hitvallást és kimondta az erdélyi örménység nevében a vallási uniót. Az ekkor már idős Minas püspök ezt követően visszatérni készült Erdélybe, de

⁷ ELTE EKK CH Vol. 15. Pag. 248.; ELTE EKK CH Vol. 16. Pag. 33.; ELTE EKK CH Vol. 21. Pag. 81–82.; ELTE EKK CH Vol. 23. Liber V. Cap. 16. (Oldalszámzás nélkül); Szebelébi Bertalan tértési kísérletéről ld.: VANYÓ Tihamér Aladár: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850. Pannonthalma, 1933. (a továbbiakban VANYÓ, 1933) 113.

⁸ A leMBERGI örmény unitus érsekséget 1683–1686 között ügyvivő (átmeneti) jellel Deodatus Nersesowicz trajanopolisi címzetes püspök vezette koadjutori minőségben. Ő hívta fel 1684-ben a Szentszék figyelmét az erdélyi örmények között missziók szükségességére. 1686-ban végül Vardan Hunanean nevezték ki érseknek, aki Nersesowiczhoz hasonlóan helyeselte és támogatta az erdélyi missziót. Ld. erről Deodatus Nersesowicz püspök levelét: APF SC Fondo Armeni (= FA) Vol. 3. Fol. 380/v.–381r.

⁹ Latinul: *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*. Örményül: *Hawatac'man Taraceloy Surb Miabanut' iwn*. Továbbiakban a szentszéki intézményre a Propaganda Fide elnevezést használjuk.

¹⁰ APF SC FA Vol. 3. Fol. 417r. Fol. 462/r.–v. Fol. 468r.–469/v. Fol. 488r. Fol. 490r.; ELTE EKK CH Vol. 15. Pag. 249.; ELTE EKK CH Vol. 16. Pag. 33.; ELTE EKK CH Vol. 21. Pag. 83.; ELTE EKK CH Vol. 23. Liber V. Cap. 16. (Oldalszámzás nélkül); K'OLANĀN, 1967. 362–363.

útközben a Kárpátokban rosszul lett és elhunyt.¹¹ A katolikus hitvallás mítoszát minden valószínűség szerint Minas halála után maga Oxendio kezdte terjeszteni a katolikus egyházban. A misszionárius ugyanis felismerte, hogy Minas halálával lehetőség nyílt arra, hogy az elhunyt püspök helyét egy unitus püspök töltsse be. Ezt a híresztelést néhány, az Egyetemi Könyvtár kéziratárában található dokumentum támasztotta alá, jóllehet a nevezett iratok tüzetes filológiai vizsgálata során kiderült, hogy ezen iratok mögött minden kétséget kizáróan maga Oxendio állt.¹²

A Szentszéki dokumentumok csak Minas püspök lebergi tárgyalásairól és haláláról számolnak be, ellenben a püspök katolikus hitvallásáról és magáról az unióról mélyen hallgatnak.¹³ Sőt Oxendio 1687. és 1688. évi jelentései egyszersmind azt erősítették meg, hogy Minas püspök, mint eretnek és nem mint unitus örmény főpap hunyt el.¹⁴ Erről tanúskodnak Minas püspöknek a szentszéki levéltárban található levelei is, miszerint Hunanean unitus érsekkel éles hangvételű teológiai és dogmatikai polémikiat folytatott az unióról és a katolicizmusról.¹⁵

Minas halála mindenesetre megkönnyítette Oxendio helyzetét Erdélyben. Missziójának eredményeképp 1689 februárjában két örmény pap, nevezetesen Elia Mendrul (1630?–1701) és Vardan Martinus Potoczky (1640–1702), vezetésével egy kilenc tagú örmény delegáció Lembergben az erdélyi örmény közösség nevében letette a katolikus hitvallást Hunanean érsek kezébe és kimondta az uniót.¹⁶ Ez az

egyesülés pedig nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Oxendiot 1690. október 3-án a Szentszék Aladia címezetes püspökének és az erdélyi örmények apostoli vikárisának nevezze ki. Ezenfelül a Szentszék évi száz scudo járandóságot ítelt meg neki. Az erdélyi örmények ugyanakkor a lebergi érsekség tiltakozása ellenére, egyszersmind a Szentszék egyházi joghatósága alá kerültek.¹⁷ A kinevezett püspököt pedig maga Hunanean érsek szentelte fel 1691. július 30-án Lembergben latin és örmény rítus szerint, amelyen részt vett Andrea Santa Croce (1656–1712) varsói (később bécsi) apostoli nuncius is.¹⁸

A püspökké kinevezett Oxendio, már csak a Collegium Urbanuban történt neveltetésénél fogva is, a teljes latinizációt tartotta mérvadónak. Oxendio a források tanúsága szerint latin rítusban nevelődött és Rómában pappá 1681-ben latin rítus szerint szentelték fel. A felszentelést maga Edoardo Cybo (1619–1706), a Propaganda Fide titkára és egyben Seleucia címzetes érseke végezte 1681-ben.¹⁹ Az örmény püspök álláspontja szerint az unitus örmény papoknak ugyanazon kötelezettségei kell, hogy legyenek, mint a latin rítusú papoknak.²⁰ Erdélyben az unitus klérus viszont az unió ellenére is ragaszkodott a régi örmény hagyományok megtartásához.²¹ Értelmezésükben az unió a római pápa primátusának elismerésével kimerült. A vallási egyesülés szempontjából olyan égetően fontos kérdések, mint pl. az unió értelmezése, Purgatórium, a Filioque, a Triszagion, az Eukharisztia, a khalkédóni egyetemes zsinat tanításai, a liturgikus nyelvhasználat és az áttért örmény papok jogi, illetve házassági státusa az unió megkötésekor mind-mind kimaradt. Ez az értelmezési probléma számos feszültséget hordozott magában, és vezetett 1691–1692-ben az ebesfalvi Vardan Martinus Potoczky pap és hívei hittagadásához, valamint 1697-ben az Elia Mendrul-ügy kibontakozásához Besztercén.²²

Oxendio valójában egy tipikus neofita pap volt. Úgy látta, hogy az örmények számára csakis a római

¹¹ ELTE EKK CH Vol. 16. Pag. 32.; ELTE EKK CH Vol. 21. Pag. 82.; ELTE EKK CH Vol. 23. Liber V. Cap. 18. (Oldalszámozás nélkül.); ELTE EKK CH Vol. 29. Pag. 346.; Ld. erről: LUKÁCSY, 1859 68.; BĀRĀNY Lukács: Verziurescul Auxendius I. In: Arménia 1(1888) 3. sz. 67. 71.

¹² MOLNÁR, 2007 26.

¹³ APF SC FA Vol. 3 Fol. 434/r.–v. Fol. 498r.; ȚOSK'AZ, Step'anos Žamanakagrut' iwn tarekank' ekelec'akank'. [Kronológia avagy egyházi évkönyvek.] Szerk. OSKEAN, Hamazasp. Vienna, 1964. (a továbbiakban ȚOSK'AZ, 1964) 186.; ȚOSK'ay nevét a főszövegben a lengyeles Roszka formában használjuk.

¹⁴ APF SC FA Vol. 4. Fol. 13/r.–v.; APF Collegio Urbano (= CU) Vol. 3. Fol. 472/r.–v.

¹⁵ APF Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (= SOCG) Vol. 532. Fol. 456r.–457r.; Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano (= ASV) Archivio della Nunziatura in Vienna (= ANV) Vol. 196. Fol. 219r.–220r.

¹⁶ APF SOCG Vol. 504. Fol. 97r.–98r. Fol. 103r.; APF SOCG Vol. 506. Fol. 61/r.–v. Fol. 63r.–64r.; APF Congrezioni Particolari (= CP) Vol. 29. Fol. 644r. Fol. 645r. Fol. 647/r.–v. Fol. 648/r.–v. Fol. 651r.; APF SC FA Vol. 4. Fol. 82r.–83r. Fol. 124/r.–v.; ELTE EKK CH Vol. 15. Pag. 250–251.; ELTE EKK CH Vol. 16. Pag. 34.; ELTE EKK CH Vol. 21. Pag. 82–83.; ELTE EKK CH Vol. 23. Liber V. Cap. 18. (Oldalszámozás nélkül.); ȚOSK'AZ, 1964 186.; MOLNÁR, 2007 26–27.

¹⁷ APF SOCG Vol. 510. Vol. 94r.+101/v.; APF CP Vol. 29. Fol. 612r.–613r. Fol. 627/v. Fol. 628r.–629r.; APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (= Lettere SC) Vol. 79. Fol. 134/v.–135r.; ELTE EKK CH Vol. 15. Pag. 252.; ELTE EKK CH Vol. 16. Pag. 34.; ELTE EKK CH Vol. 21. Pag. 83.; ELTE EKK CH Vol. 23. Liber V. Cap. 18. (Oldalszámozás nélkül.); ELTE EKK CH Vol. 29. Pag. 346.; Ld. erről: PETROWICZ, 1988 94.

¹⁸ ȚOSK'AZ, 1964 187.

¹⁹ APF SOCG Vol. 493. Fol. 30r.+31/v. Fol. 376r.+377/v. Fol. 378/v.; APF SOCG Vol. 497. Fol. 335/r.–v.+ 338/v.

²⁰ APF SOCG Vol. 512. Fol. 180r. Fol. 181r.

²¹ APF Acta Sacrae Congregationis (= Acta SC) Vol. 61. Fol. 84r.–87/v.; APF SOCG Vol. 510. Fol. 97r.–98r.

²² APF Acta SC Vol. 68. Fol. 62r.–68/v.; APF Acta SC Vol. 69.

katolikus hit lehet a helyes út. Minden olyan régi örmény szokást, mint például a liturgiákon az örmény nyelvhasználatot, régi, istentelen, szakadár és eretnek szokásnak minősített. Ezen túlmenően ismereteink szerint kizárólag latin nyelvű misekönyvet használt és liturgiákon a latin nyelvet preferálta, illetve háttérbe szorította az örményt.²³

Oxendio szélsőséges latinista álláspontja újabb konfliktusmezőket nyitott meg. Különösen Elia Mendrullal, mert az idős házas pap igen határozottan ellenállt Oxendio latinizációs törekvéseinek. Oxendio 1697-ben Elia Mendrult és paptársait házas státusuk miatt támadta, illetve azzal a váddal illette, hogy engedtlenségükkel az eretnekségnek hódolnak. Az ügy nagy port kavart a Szentszéken is, és valósággal megtöltötte a levéltárak iratanyagát. Oxendiónak 1699 végén csak nagy nehézségek árán sikerült letörnie a vele szembe forduló papokat, azonban ők híveikkel együtt elhagyták Erdélyt és Moldvába tértek vissza, ahol megtagadták unitus hitüket.²⁴ Hasonló jelenség történt Vardan Martinus Potoczky 1692. évi hittagadása idején, ugyanis jelentős számú örmény család hagyta el Erdélyt, és szintén Moldvába költözött.²⁵ Ezért Oxendio Moldvába missziót kívánt szervezni, hogy megtérítse az ottani örményeket a katolicizmusnak. A püspök ugyanis attól tartott, hogy Moldvából az örmény katolikosz utasítására papok és szerzetesek jöhetnek át, valamint térítéseket végezhetnek az Erdélyben maradt, unitus örmények körében.

Az erdélyi örmény közösség valójában a moldvai örménység testvér diaszpórája volt. Ugyanazon nyelvjárást beszéltek, de konfesszionális szempontból

Fol. 108/r.-v.; APF SOCG Vol. 512. Fol. 181r.; APF SOCG Vol. 529. Fol. 266r. Fol. 269/r.-v. Fol. 274r.-275/v.; APF SC FA Vol. 4. Fol. 261r. Fol. 262r.-263r. Fol. 265/r.-266/v. Fol. 267r.-268/v. Fol. 517r. Fol. 518r. Fol. 519/r.-v. Fol. 520/r.-v. Fol. 521r. Fol. 522/r.-v. Fol. 523/r.-v. Fol. 524r. Fol. 525/r.-v. Fol. 526/r.-v. Fol. 527/r.-v. Fol. 531r.; APF SC FM Vol. 2. Fol. 322r.

²³ APF SOCG Vol. 510. Fol. 97r.-98r.

²⁴ APF Acta SC Vol. 69. Fol. 107r.-116/v.; APF SOCG Vol. 532. Fol. 434r.-440r. Fol. 442r.-443r. Fol. 445r.-448r. Fol. 449r. Fol. 450r.-451/v. Fol. 459/r.-v. Fol. 461r.-463/v. Fol. 466r. Fol. 467r.-468/v. Fol. 469r. Fol. 470r.-471/v. Fol. 472r.; APF SOCG Vol. 533. Fol. 483/r.-v.; APF SOCG Vol. 534. Fol. 426/r.-v. Fol. 427/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 542/r.-v. Fol. 592/r.-v.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 159r.-160/v. Fol. 161r.-163r. Fol. 164/r.-v. Fol. 166r. Fol. 172/r.-v. Fol. 175r.-176/v. Fol. 187/r.-v. Fol. 192/r.-v. Fol. 194/r.-v. Fol. 193/r.-v.

²⁵ APF SC FA Vol. 4. Fol. 261r. Fol. 262r.-263r. Fol. 265/r.-266/v. Fol. 267r.-268/v.; Primási Levéltár, Esztergom, Magyarország (= PLE) Archivium Ecclesiasticum Vetus (= AEV) Sub Primatae Széchenyi (= SPSZ) No. 273/4. No. 274/ 4.1. 8.3. 8.4.; ELTE EKK CH Vol. 21. Pag. 77-80. Pag. 83-84.; ELTE EKK G Vol 522. Fol. 96r.; NAGY Kornél: Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról. (Az 1693. évi *Fidelis relatio.*) In: Történelmi Szemle 50(2008) 2. sz. 269-274. 276-277. 282-284.

különböztek. Míg az erdélyi örmények 1689-ben unióra léptek a katolikus egyházzal, addig a moldvai örmények a sorozatos missziós kísérletek ellenére megmaradtak örmény apostoli hitükön. Az erdélyiek egyházi uniója kulturális értelemben választóvonalnak bizonyult, mindazon tény ellenére, hogy a kereskedelmi kapcsolatok fennmaradtak 19. század első feléig.²⁶

Oxendio a Moldvába tervezendő misszió okán kapcsolatba lépett Giovanni Antonio Davia (1660-1740) varsói apostoli nunciussal. Úgy látta, ha sikeres missziót szerveznének a moldvai fejedelemségben, akkor gátat tudnának szabni az onnan kiinduló esetleges örmény eretnek misszióknak, és Elia Mendrullal és híveivel is végleg le tudnának számolni.²⁷ A nuncius elfogadta Oxendio javaslatát, és jelezte a Propaganda Fidének az örmény unitus főpap szándékát.²⁸ Oxendio, amikor 1700 márciusában Petelén tartott vizitációt, ahol ismét határozottan a moldvai misszió mellett érvelt. Sőt türelmetlenül sürgette a Szentszék, hogy járuljon hozzá egy Moldvába megszervezendő misszióhoz, mivel még mindig fennáll Elia Mendrul visszatérésének veszélye.²⁹

Annak ellenére, hogy püspök megerősödve került ki ebből a viszályból, az ügy mégis meggyengítette az erdélyi örmény közösséget. Miután Elia Mendrul híveivel visszatért Moldvába, és az Oxendio püspökkel történt konfrontáció miatt visszamondta az uniót. Antiocos Cantemir, majd Michael Racovița moldvai fejedelmeknek viszont kapóra jött Elia Mendrul és társai ügye. A moldvai fejedelmek azt akarták elérni, hogy az örmény püspöki székhely Moldvában legyen, ne pedig Erdélyben. Oxendio erdélyi örmény püspökségét pedig jogtalanak tartották. Ezért még támogatták is az örmények Erdélyből történő kitelepedését.³⁰

A püspök mindig továbbra is rettegett attól, hogy a Moldvából az „eretnek” *ējmiacini* (örményországi) katolikosz utasítására apostoli vallású örmény papok jöhetnek át Erdélybe, és tönkre tehetik hittérítői munkáját, sőt magát az uniót. Ezért is igyekezett a Szentszéket arra ösztönözni, hogy a moldvai örmények kö-

²⁶ Kovács Bálint: Az erdélyi örmények interregionális kapcsolatai a 17-18. században. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II. Szerk. Óze Sándor-Kovács Bálint. Piliscesaba, 2007. (Művelődéstörténeti műhely. Felekezet és identitás). 36.

²⁷ ASV ANV Vol. 196. Fol. 235r.

²⁸ Uo. f. 236r.

²⁹ Elia Mendruról 1700-tól kezdve nincsenek információk. Neve a forrásokból is eltűnik. Vélhetően az 1700-as évek elején a moldvai Sučeavában vagy Iași-ban hunyhatott el. ASV ANV Vol. 196. Fol. 242/r.-v.+249r.

³⁰ Matenadaran. Örmény Nemzeti Levéltár, Jereván (= MA) Manuscripta (= MS) No. 9800.

rében missziót végezhesen.³¹

A püspököknek ugyanakkor saját nyája mellett foglalkoznia kellett a magyar katolikus hívekkel is. Tekintettel arra, hogy Illyés András (1637–1712) erdélyi megyéspüspököknek nem sikerült tartósan megvetni a lábát Erdélyben, továbbra is Oxendio maradt Erdélyben a legmagasabb rangú római katolikus főpap. Ezt indokolja az erdélyi obszerváns ferences kusztosz, François Nizet 1700-ra datált, a Propaganda Fidéhez küldött levele. A szerzetes arra kérte a Propaganda Fide bíborosait: tekintettel arra, hogy a jelzett időszakban nem volt Erdélyben rezideáló püspök, a miséken engedélyezzék Oxendio számára a két-három éves szentelt olaj használatát. Vagy ha erre nincs lehetőség, akkor az örmény unitus püspök – mint a legmagasabb rangú erdélyi római katolikus pap – szentelhesen olajat.³² Ennek jóváhagyásáról ugyan nincs tudomásunk, de a kérés egyértelműen azt jelezte, hogy az erdélyi katolikusok körében Oxendiónak jelentős tekintélye lehetett. Ezt jelzi többek között, hogy Illyés András püspök kényszerű távolléte miatt 1700-ban Oxendio püspök szentelte fel a mikházi obszerváns ferences kolostor templomát is.³³

³¹ APF SOCG Vol. 535. Fol. 346/r.–v.

³² „Ut concedatur facultas utendi oleo sacro antiquo ad duos vel tres annos ad evitandum conscientiae gravamen, seu licentia concedatur illud extra tempus consecrandi per Illustrissimum Dominum Episcopum [Oxendium Virziurescum] Armenorum pro tempore, cum ob distantiam episcoporum ac viarum pericula in singulos annos novum procurare vix hactenus possibile fuerit, nec nisi rarissime Episcopi Armenorum praesentia frui concedatur in Coena Domini.”: *Litterae Missionariorum de Hungaria et Transilvania. (1572–1717)*. Szerk. TÓTH István György. 4. k. Roma–Bp. 2005. 2941–2942.; Az idézett forrás megtalálható APF SOCG Vol. 536. Fol. 270r.–271/v.; APF SOCG Vol. 537. Fol. 225/r.–v.; François Nizet erdélyi obszerváns ferences kusztoszlól ld.: GALLA Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben*. Szerk. Fazekas István. Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae. Vol. 2.) (a továbbiakban GALLA, 2005) 288–292.

³³ BÁRÁNY Lukács: *Verziurescul Auxendius. II*. In: *Arménia 4(1888) 4. sz.* (a továbbiakban BÁRÁNY, 1888 II.) 103. 106.; Erősítendő az unitus hitet az örmény lakosságban, a püspök 1700. augusztus 1-én Besztercén megalapította az első örmény vallásos társulatot (konfraternitást). Ez volt a tímármestereknek *Istenünk Szent Anyja* nevű társulata. A vallásos társulat korai tevékenységéről nincsenek információink, mert az a Rákóczi-szabadságharc és a Szamosújvárra történő átköltözés miatt gyakorlatilag megszűnt létezni. Ezt később Stefano Roszka címzetes hymeriai püspök, apostoli vizitátor szervezte újjá Szamosújváron 1729. szeptember 6-án. (Valójában Roszka 1729. évi erdélyi vizitációi során tizenkét örmény vallásos társulatot hozott létre: ötöt Szamosújváron, ötöt Ebesfalván, a későbbi Erzsébetvárosban, és kettőt Gyergyószentmiklóson.) Az apostoli vizitátorként tevékenykedő címzetes püspök a társulat (újja)alapító dokumentumában megemlítette, hogy Oxendio püspök, mint alapító, emlékére évente két szentmisét (*surb patarag*) kell tartani. „Amenapativ tēr Őgsēntios episkoposin hōgun hamar, ornor ays elbayrut'ean araji

A moldvai misszió megszervezésének előestéjén Oxendio helyzete azonban nem volt stabil. Ennek okát maga abban látta, hogy hívei száma napról napra fogyatkozott, amit egyrészt a kitelepüléseknek, másrészt az 1697–1699 közötti hittagadásoknak tulajdonított.³⁴ Oxendio jobb keze Giuseppe Bonalini (1650?–1703) teatinus szerzetes – nyilvánvalóan a püspök utasítására – 1700. március 8-án levelet küldött a Propaganda Fidének, amelyben kérte a bíborosokat; engedélyezzék a püspököknek és saját magának, hogy Moldvába visszatérhessenek a visszatelepült örményeket megtérítésére.³⁵ A teatinus szerzetes kérésének nyomatékosságára ehhez mintegy hozzáfűzte: a Szentszék számára sem lenne haszontalan, ha az egész moldvai örmény közösséget is sikerülne megnyerni a katolikus vallásnak.

A levél jól tükrözi Oxendio igazi elképzelését: egy nagy összefüggő egyházmegyében szeretne volna egyesíteni az unitus erdélyi és moldvai örményeket. A jövőbeni unitus erdélyi-moldvai örmény püspökség székhelyül Suçeava örmény Szent Oxan-monostorát tartotta a legalkalmasabb helynek, amely ekkor lengyel katonai erődként is funkcionált.³⁶ Ezt azzal tá-

sahmanič'in ēdilē u ays k'alak'is šinman u žolovt'eān hogewor alēkin patčar ēdilē pi' tan amēn tari erku pataragi. [Nagy tiszteletű Oxendio püspök úr jó lelki üdvéért, az igaz testvériség alapítójáért, valamint a városnak felépítéséért, és e város népének igaz lelki boldogulására minden évben két misét tartsanak.]”: Szamosújvári Történeti Múzeum Könyvtára, Gherla–Szamosújvár (= SZTMK). No. 32.; A vallásos társulatokról lásd Rošk'aynak 1730-ban a Propaganda Fidéhez írott jelentéseit: „Ho istituto dodici confraternità, cinque in Szamosujvar, che ora si chiamo Armenopoli, altre cinque in Ebesfalva, e due in Giorgio con una gran contentezza di quei popoli.”: APF SC FA Vol. 9. Fol. 250r.; „Ho istituto dodici confraternità, cio è, cinque in Szomusjvar, che ora per i privilegi cesarei si chiama Armenopolis, cinque in Ebesfalva, e due in Giorgio, con una gran contentezza di quel popolo.”: APF SC FA Vol. 9. Fol. 251/v.–252r.; Lásd erről: *C'uc'ak hayerēn jeragrac Matenadaranin Mxitareanc' i Vienna* [A bécsi mechitarista kongregáció örmény kéziratgyűjteményének katalógusa.] Ašx. Jakob Dašan. Vienna, 1895. 680.; A mechitarista Fáraó Simon szerint Roszka Csíkszépvízen is alapított egy vallásos társulatot Szentháromság néven 1730-ban. Itt némi ellentmondás van, mert Roszka Propaganda Fidéhez írott levelei egyáltalán nem erősítik meg a nevezett vallásos társulat létezését. Rádásul ekkor a csíkszépvízi örmény kolónia a már említett 1694. évi tatár betörés óta nem létezett. Ld. erről: *Fáraó Simon: A szépvízi örmény telep*. In: *Arménia 4(1888) 2. sz.* 48.

³⁴ PETROWICZ, 1988 99–100.

³⁵ APF SOCG Vol. 535. Fol. 347/r.–v.+350/v.

³⁶ A Suçeavában található Szent Oxan örmény monostorról, amely egykoron az örmény apostoli püspökségnek adott helyt Moldvában, Francesco Antonio Renzi da Stipide konventuális ferences misszionárius is beszámol. 1692. október 23-án Edoardo Cybónak írt levelében. APF SC FM Vol. 2. Fol. 345r.–346r.; APF SOCG Vol. 536. Fol. 318r.–329/v.; APF SOCG Vol. 539. Fol. 178r.–179/v.; ELTE EKK CH Vol. 21. Pag. 81.; Ld. erről: *A székegyföldi katolikus plébániák levéltára*. Szerk. Sávai János 1. k. Szeged,

masztotta alá, hogy 1668-ig – azaz Minas püspök és híveinek Erdélybe történt meneküléséig – Suçeava volt a moldvai örmény apostoli püspökség központja. Oxendio és hívei 1700 májusában a moldvai misszió jelentőségét továbbra is azzal kívánták indokolni, hogy a moldvai örménység még mindig az ějmiacini (örményországi) katolikosz egyházi joghatósága alatt állt. Ezért állandóan fennáll annak a veszélye, hogy az „eretnek” örmény egyházfő papokat küldhet Moldva érintésével Örményországból Erdélybe az ottani örmények visszatérítésére. Ezt szerintük egy, a Szentszék által jóváhagyott és jól szervezett misszióval meg lehetne megakadályozni.³⁷ A misszió ötlete ugyanakkor nem nyerte el sem a varsói nuncius, sem Hunanean lebergi érsek tetszését, mert a hittérítést maga Hunanean szerette volna irányítani. Ezért igyekeztek Oxendio és Bonalini küldetésének gátat vetni.³⁸

Oxendio és Bonalini azonban kitartottak elképzelésük mellett. Ajánlólevelet kértek a Propaganda Fidétől, a bécsi nunciustól, valamint a moldvai fejedelemtől, hogy megkezdhessék missziójukat Moldvában.³⁹ Kérésüket a Szentszék felé egyrészt azzal indokolták, hogy az 1690-es évek eleje óta sok örmény települt vissza Erdélyből Moldvába, másrészt értesüléseik szerint a török és a tatár dúlások miatt az ottani örmény apostoli templomok használaton kívül voltak. Ezeket az épületeket pedig érdemes lenne a római katolikus egyház számára megszerezni és lefoglalni.⁴⁰

Folyamodványuk kapcsán el lehet játszani azzal a gondolattal, hogy Oxendio püspök a moldvai örmény püspökség megszerzésére áhítozhatott. Hiszen ő maga is Moldvából származott és egyik titokban dédelgetett vágya lehetett, hogy a szülőföldjén maradt, illetve az oda Erdélyből visszatelepült örmény nemzetársait megnyerje az uniónak.⁴¹ A püspök informálta továbbá a Propaganda Fidét arról is, hogy a konstantinápolyi örmény apostoli pátriárka is bele akar avatkozni az ügybe. Ezért a bécsi udvar segítségével el kellene érni a konstantinápolyi nagykövetnél, hogy járjon közbe ügyükben a szultánnál, és az ottani örmény pátriárkánál, tudniillik ne akadályozza hittérítői tevékenységüket.⁴²

Bonalini fent említett levélére reagálva 1700. ápri-

lis 26-án összeült a Propaganda Fide. A bíborosok rövid mérlegelés után az ügyet a varsói nuncius elé utalták. Egyúttal arra is kérték a nunciust, hogy küldje az ekkor Lembergben tartózkodó Deodatus Nersesowicz (1683–1709) trajanopolisi címzetes püspököt a moldvai fejedelmi udvarba, hogy érdeklődjön a misszió végett örmény egyházi ügyekben.⁴³ Francesco Pignatelli (nuncius: 1700–1706) a frissen kinevezett varsói nuncius mindazonáltal kapcsolatba lépett Hunanean érsekkel és Sebastiano Maria Accorsival (1691–1704), a lebergi Örmény Kollégium prefektusával is, tudakozódva tőlük Oxendio moldvai missziójáról.⁴⁴ A nuncius egyidejűleg felhívta Carlo Aogosto Fabroni (1651–1727) titkár figyelmét, hogy a misszió kérdésében Oxendio az Elia Mendrul-ügy rossz kezelése miatt alkalmatlan. Pignatelli továbbá attól tartott, amennyiben Oxendio szabad kezet kap a moldvai örmény missziók vezetésére, ezek a konfliktusok akár Moldvára is átterjedhetnek. Ezért a feladat koordinálására és a misszió vezetésére – mintegy ellenőrizve Oxendiot – Nersesowiczot ajánlotta a Propaganda Fidének. Meglátása szerint ugyanis Nersesowicz jobban szót tud érteni majd a moldvai hatóságokkal, és könnyebben tárgyal a moldvai fejedelmi udvarral is. Oxendiot pedig mintegy Nersesowicznak kellene alárendelni.⁴⁵ A Propaganda Fide 1700. szeptember 27-i ülésén elfogadta a varsói nuncius javaslatát.⁴⁶

Pignatelli a Propaganda Fide döntésének ismeretében most már teljes mellszélességgel kiállt jelöltje, Nersesowicz küldetése mellett. Sőt a nuncius anélkül, hogy előzetesen egyeztetett volna a Propaganda Fidével, maga bocsátkozott tárgyalásokba a moldvai fejedellel.⁴⁷ A tárgyalásokhoz némi támpontot nyújthat a nuncius 1701. március 9-én Carlo Barberini (1630–1704) bíborosnak, a Propaganda Fide prefektusának, írott levele, amelyben hivatkozott, Bonalini 1701. február 5-én Gyulafehérvárról hozzá intézett levelére. Bonalini beszámolt arról, miképp tárgyaltak az erdélyi örmények Cantemir fejedellel a Moldvába küldendő misszióról. Ezenfelül az is nyilvánosságra került, hogy Oxendio több alkalommal levelet váltott a moldvai fejedellel. Ezekben arra kérte őt, hogy hadd vezesse vissza Moldvában élő örmé-

1997. 388.; *Moldvai csángó-magyar* i.m. 717.

³⁷ ASV ANV Vol. 196. Fol. 245r.–246/v..

³⁸ Uo.

³⁹ Uo. Fol. 248r.–249/v.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ APF Acta SC Vol. 70. Fol. 103r.–105/v.; APF SOCG Vol. 535. Fol. 352/r.–v.

⁴⁴ APF SC FA Vol. 4. Fol. 615r.

⁴⁵ *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coranae S. Stephani*. Ed. Nicolaus Nilles. 2. k. Oeniponte, 1885. 922–923.

⁴⁶ APF Acta SC Vol. 70. Fol. 341r.–346/v.; APF SOCG Vol. 536. Fol. 418r.; Ld. erről: PETROWICZ, 1988 98–100.

⁴⁷ APF SC FA Vol. 4. Fol. 670/r.–v.

nyeit Erdélybe. Sőt állítólag Oxendio egy ízben személyesen is járt a fejedelemnél, aki előtt kifejtette, gondoskodni kell a moldvai örmény templomokról, és ki kell terjeszteni a moldvai örményekre a római katolikus egyház joghatóságát. Ez utóbbit pedig közvetlenül maga a Propaganda Fide gyakorolná. Ha ez esetleg nem valósulna meg, akkor Hunanean érsekhez kell fordulni, aki a püspök szerint szívesen állna a moldvai örmény unitus püspökség élére.

Pignatelli közben ismételtén sürgette a Propaganda Fidét, hogy ne Oxendiót, hanem a szerinte tapasztaltabb és rátermettebb Nersesowiczot küldjék Moldvába.⁴⁸ A nuncius úgy látta, hogy csak így lehet a leggyorsabban megakadályozni Oxendio missziós szándékát. Ezt a véleményét újra azzal indokolta, hogy Oxendio csak botrányt és békétlenséget okozott az erdélyi közösségben, durva és konfrontatív vezetési stílusával pedig meggátolhatja a moldvai örmények unióját.⁴⁹ A moldvai fejedelem viszont Oxendio számára adott engedélyt, hogy a fejedelemségben tevékenykedjen. Sőt mind neki, mind Bonalininek menlevelet is biztosított.⁵⁰

A varsói nuncius közben mit sem tudott a moldvai fejedelem hozzájárulásáról. Ő továbbra is annak a korábban hangoztatott véleményének adott hangot, hogy Oxendio nem alkalmas a moldvai misszió vezetésére.⁵¹ Továbbra is erősen „lobbizott” annak érdekében, hogy ne Oxendiónak, hanem Nersesowicznak adják a misszió vezetését. Ezt ismételtén azzal indokolta, hogy az Erdélyből visszatelepülő örmények éppen Oxendio tevékenysége és „latinista” valláspolitikája miatt hagyták el a fejedelemség területét.⁵²

Oxendio a hozzá eljutott hírek alapján érintkezésbe lépett Pignatellivel, hogy meggyőzze igazáról. Azt kérte tőle, mivel moldvai születésű volt, hadd vezethesse a missziót. Arról is meg kívánta győzni a nunciust, hogy semmivel sem alkalmatlanabb Nersesowicznál a munka elvégzésére.⁵³ Kérése azonban nem talált meghallgatásra. A Propaganda Fide 1701. június 27-i ülésén minden fenntartás nélkül elfogadták, illetve jóváhagyták Pignatelli korábbi előterjesztését. Így végül Nersesowicz indult el a moldvai misszió-

ra.⁵⁴

Nersesowicz Moldvában tárgyalásokba bocsátkozott a fejedelmi udvarral. Annak ellenére, hogy a moldvai fejedelmi udvartól ő is megkapta a jóváhagyást, nem tudott komoly sikereket felmutatni. A helyi orthodox klérus ugyanis nem nézte jó szemmel, hogy egy idegen katolikus püspök tevékenykedik a fejedelemségben. Az orthodoxok attól tartottak, hogy a püspök nemcsak az apostoli örményeket, hanem a románokat is át akarja téríteni. Azok az örmények, akik Erdélyből települtek vissza Moldvába, pedig mindent elkövettek annak érdekében, hogy moldvai társaik semmilyen körülmények között ne katolizáljanak. A misszió ráadásul azért is kudarcra volt ítélve, mert a moldvai örmények számarányukat tekintve jóval erősebbek voltak az erdélyieknél. Papjaik pedig mindenféle uniós kezdeményezést gyanakvással fogadtak mind katolikus, mind orthodox részről. A moldvai örmények körében ugyanis még mindig elevenen élt a Nikol Torosowicz-féle lengyelországi unió, valamint Oxendio erdélyi viszállyainak emléke. Sőt, Nersesowicz jelentése szerint, az Erdélyből visszatelepült örmények makacsul ragaszkodtak ősi apostoli hitükhöz. Ők voltak azok, akik a leghatározottabban léptek fel az egyesülés ellen.⁵⁵ Nersesowicz missziójának sikertelenségében komoly szerepet játszott egy Khrisztóforosz nevű görög szerzetes, a moldvai fejedelem tanácsadója is. Az orthodox szerzetes igen erőteljes propagandát fejtett ki a fejedelemség területén tevékenykedő „nyugati szakadár” misszionáriusok ellen. A nem egészen egy évig tartó misszió után Nersesowicz visszatért Lembergbe, és végleg letett a moldvai örmények körében végzendő misszióról. Moldvai missziójának eredménytelenségéről értesítette a Szentszéket is.⁵⁶

Oxendio Nersesowicz kudarcra után sem tett le a moldvai misszióról, habár a püspök elképzeléseit egy váratlan esemény akadályozta. 1703. február 1.-én váratlanul elhunyt jobb keze és vikáriusa, Bonalini teatinus szerzetes, aki 1692 óta dolgozott Oxendióval Erdélyben. A teatinus misszionárius halála akkor következett be, amikor a püspök őt titokban Moldvába akarta küldeni.⁵⁷ Az új helyzet miatt Oxendio a Pro-

⁴⁸ Uo. Fol. 613r.–614v.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ APF SOCG Vol. 539. Fol. 180r.; Erről Nicolae Costia, a moldvai fejedelmi udvar titkára külön levélben is értesítette Oxendio püspököt és Bonalinit. APF SOCG Vol. 539. Fol. 181r.

⁵¹ APF SC FA Vol. 4. Fol. 708r.

⁵² APF SOCG Vol. 539. Fol. 182r.–183v.; APF SC FA Vol. 4. Fol. 708r.–v..

⁵³ APF SC FA Vol. 4. Fol. 709r.–v.

⁵⁴ APF Acta SC Vol. 71. Fol. 177r.–179v.

⁵⁵ APF Acta SC Vol. 72. Fol. 237r.–240v.

⁵⁶ APF Acta SC Vol. 73. Fol. 41r.–v.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 256r.–v.; Vö. erről még Carlo Barberini prefektusnak 1702. szeptember 4-én a bécsi nunciushoz írott levelét: ASV ANV Vol. 196. Fol. 257r.

⁵⁷ Halálának körülményeiről Oxendio püspök csak három hónappal később számolt be a Propaganda Fidének. Bonalini Bécsből Erdélybe menet betegedett meg. A románok lakta Csergén áptolták,

paganda Fide segítségét kérte, tudniillik Bonalini helyére küldjenek ki alkalmas személyt.⁵⁸ Több személy merült fel pótlására. Szóba jött az erdélyi kötődéssel is rendelkező Stefano Stefanowicz Roszka (1670–1739), aki ekkor Kameniec-Podolskiban teljesített szolgálatot. Hunanean érsek azonban nem akarta őt elengedni.⁵⁹ Felmerült az akkor Besztercén tevékenkedő Lazar Budachowicz (1668–1721) jelöltsége is. Őt azonban Oxendio alkalmatlannak találta, mert az Elia Mendrul-ügy során szembefordult vele, és engedetlennek mutatkozott a püspökkel szemben.⁶⁰ Oxendio számára megoldásnak tűnhetett egyik fiatal tehetséges tanítványa, Elia Budachowicz is. Az örmény unitus papot azonban tizenkilenc éves kora miatt a püspök még tapasztalatlannak tartotta a vikáriusi feladatok ellátására.⁶¹ Így Oxendiónak elegendő segítség híján egyelőre le kellett mondania a moldvai misszió tervéről.⁶²

A következő évek változást hoztak Erdély történe-

amikor álmában érte a halál. Oxendio fájdalmasan jegyezte meg: a teatinus misszionárius és vikárius úgy távozott el az élők sorából, hogy nem volt körülötte egy római katolikus pap sem, aki feladta volna számára az utolsó kenetet. Jelentése végén Oxendio püspök megjegyezte, hogy Bonalini halála érzékeny veszteségként érte őt. Lásd ezt: APF SOCG Vol. 545. Fol. 243/r.–v. Fol. 245r.

⁵⁸ Egy másik olasz teatinus szerzetes, Francesco Tucci Lembergől arról írt, hogy Giuseppe Bonalinit akkor érte a halál, amikor moldvai misszióját igyekezett előkészíteni. Lembergbe Accorsi prefektushoz indult volna stratégiai egyeztetésre. Onnan majd pedig Moldvába szeretett volna menni. Tucci hozzátette, hogy korábban Bonalini Bécsben száz scudo dologi költségre is szert tudott tenni. Bonalini haláláról és temetéséről Davia bécsi nuncius is beszámolt. Ezek szerint Bonalinit a mikházi obszerváns ferences kolostorban helyezték végső nyugalomra. APF SC FA Vol. 5. Fol. 34r.–35/v. Fol. 550r. Fol. 555/r.–v.; Davia bécsi nuncius tolmácsolta Oxendio kérését, hogy tekintettel arra, hogy Bonalini kiváló missziós munkát végzett Erdélyben, személyét mindenképp pótolják. APF SOCG Vol. 545. Fol. 244r.–245/v.; APF SC FA Vol. 5. Fol. 35/r.–v.

⁵⁹ APF CU Vol. 3. Fol. 154/r.–v.

⁶⁰ APF SOCG Vol. 545. Fol. 244/v.

⁶¹ APF SOCG Vol. 545. Fol. 245r.; Stanislawówból 1704. február 18-án Roszka szintén írt, Oxendio püspök és Bonalini megbukott moldvai kísérletéről. Néhány héttel korábban viszont maga Roszka tett látogatást a moldvai fejedelemség területén. Szomorúan állapította meg, hogy az Erdélyből Elia Mendrul vezetésével visszatelepült örmények az ottani örmény apostoli püspök és a moldvai fejedelem állítólagos hívásának eleget téve települtek át Moldvába. Ők mindannyian apostoli vallásúak voltak, azaz elhagyták a katolikus hitet. APF SC FA Vol. 5. Fol. 101/r.–v.; Oxendio kudarcaról lásd az alábbi Roszka által írt rövid jelentéseket: APF CU Vol. 3. Fol. 170r. Fol. 172/r.–v.

⁶² A Propaganda Fidének viszont beszámolt arról, hogy híveinek kevés a temploma: és ami van, nagyon rozoga és silány állapotban leledzik. Többnyire fából összeeszkábált, templomnak alig nevezhető épületekről tesz említést Csíkszépvízen, Marosfelfalun és Bátoson. Megemlékezett arról is, hogy Erdélyben sok román már (görög) katolikus, és hogy milyen áldozatos munkát végeznek

tében. II. Rákóczi Ferenc szabadságharca (1703–1711) Erdélyre is kiterjedt. Rákóczit erdélyi fejedelemmé választották, és fejedelmi hatalmát egészen 1707 végéig fenn is tudta tartani. Ebben az időben az erdélyi katolikusok igen nehéz helyzetbe kerültek. A protestáns nemesség és az egyházak visszakövetelték templomaikat, amelyeket 1691 után vettek el tőlük a katolikusok. Ebben a kényes politikai helyzetben gyakorlatilag ellehetlenítették az Erdélyben működő szerzetesrendek tevékenységét is.

Az örményeket is érzékenyen érintették az 1703–1704-ben történt politikai változások. Oxendiót mint „labanc” püspököt 1704 tavaszán Szászhermánynál elfogták, és fogságba vetették. Közel három évig raboskodott Munkács várában, mivel nem volt hajlandó hűséget fogadni Rákóczinak.⁶³ Csak 1707 januárjának

a szakadárók között a konventuális ferencesek, a jezsuiták, valamint a nagybányai piaristák. Ld. erről: APF SOCG Vol. 545. Fol. 245r.

⁶³ A jereváni Matenadaranban található örmény kézirat szerint Oxendiót a katolikus vallású Mikes Mihály kuruc „kapitány” ejtette fogságba. Ld. erről: MA MS No. 1708.; Magyar Országos Levéltár, Budapest (= MOL) II. Rákóczi Ferenc Fejedelem Levéltára (= G 16) I. 2. d. No. 520.; APF SOCG Vol. 558. Fol. 20/r.–v.; Ld. erről: BZSKEANC, 1830 128.; LUKÁCSY, 1859 18–19.; PETROWICZ, 1988 102.; Mikesről lásd még: *Litterae missionariorum*. i.m. 3002. 3018.; Bárány szerint Jean Louis Rabutin de Bussy (1642–1717) francia származású császári generális Oxendiót és Mikes Mihályt (megh. 1721) küldte ki a lázongó székelyek lecsendesítésére, de útközben mindkettőjüket elfogták Ugron János hadnagy kurucai. Mikes Mihály főbíró átvette a kurucok oldalára, az örmény unitus püspök viszont nem, és ezért hurcolták el Munkácsra. BARÁNY, 1888 II. 105.; Bárány ezt Cserei Mihálytól vette át, aki a következőképp adta elő a történeteket: „Generál Rabutin megértvén a székelyek rebellióját, az örmény püspököt [sic! Oxendio Virzirescót] Mikes Mihállyal, ki háromszéki főkapitány, de akkor Szebenben vala kiküldi, hogy menjenek ki a székelysége, s csendesítsék meg a rebelliót. Egnéhány német kísíri vala őket. Mikor közel Brassóhoz érkeztenek volna, a háromszéki kurucok Hermán nevű szász faluban lévén, hírekkel eské Mikes jövelele, sok százan eleiben menének, a németek békivel elszaladának Brassóban, Mikes Mihály beteges lévén, elfogatik az örmény püspökkel együtt, rája tódula a sok bolond paraszt popule, s egnéhányszor a szállásán is meg akarták ölni, ha egnéhány régi maga szolgálai, kik már a kurucok közt valának, meg ne oltalmazzák. Erdélyből kiviszik Rákóczizhoz, ott csakhamar kuruccá lón, noha a német császárnak sok grátiáját vette vala ő is. Generálisságra promoveáltaték, Erdélyben bejőve, s ő égettette el azután a brassai szászoktól nagy nehézség van ellene. Az örmény püspököt is eléggé kényszergeté Rákóczi, hogy az ő hűségire álljon, de rá nem veheté, sokáig raboskodtatá, utoljára elbocsátá. Bécsben felmene, onnan Erdélybe vissza.”: BÁNKÚTI Imre (Szerk.) Cserei Mihály Erdély története [1661–1711]. Bp. 1983. 339.; MAGYARI András (Szerk.): Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege. Bukarest, 1994. 44–45.; Ezt átveszi: HECKENAST Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Szerk. Mészáros Kálmán. Bp. 2005. 456.; Szádeczky–Kardoss Lajos a Rákóczi-szabadságharc erdélyi vonatkozásában nem tett említést sem Oxendio püspök kuruc fogságba eséséről, sem az erdélyi örményekről. SZÁDECZKY–KARDOSS Lajos: II. Rákóczi Ferenc

elején szabadult ki fogságából. Azzal a feltétellel, hogy elhagyja a Rákóczi ellenőrzése alatt álló területeket, így Erdélyt is. Ezután Lengyelországba távozott, ahonnan nem sokkal később beszámolt a Propaganda Fidének a vele történekről.⁶⁴ Kényszerű munkácsi fogságának okát elsősorban azzal indokolta, hogy nem volt hajlandó örök hűséget fogadni a magyarok „rebellis” vezetőjének. Hangsúlyozta, hogy II. Rákóczi Ferenc katolikus hite ellenére a római egyház esküdt ellensége. Ezer és ezer templomot foglaltatott le az eretnek protestánsok számára. A jezsuiták, a ferencesek, valamint a domonkosok állandóan zaklatásnak voltak, és vannak kitéve. Sőt a saját szemével is meggyőződött erről: amikor szabadulása után Kassán erőszakkal koboztak el egy templomot Rákóczi hívei a katolikusoktól, és adták oda a kálvinistáknak.⁶⁵ A püspök jelentése szerint, amit a kurucok és Rákóczi Magyarországgal és Erdéllyel műveltek, az nem volt más, mint istenkáromlás. Sajnálattal volt kénytelen tudomásul venni, hogy az erdélyi örmények egy újabb csoportja elhagyta Erdély területét, és visszatelepült Moldvába. Az örmények megmaradt másik része pedig szétszórva élt Besztercén, Ebesfalván, Petelén, Bátoson, Marosfalfalun, Remetén, Görgegyzentimrén, Ditróban és Gyergyószentmiklóson. Mivel Rákóczi hívei Oxendiót minden vagyonától megfosztották, nem tudott Erdélybe eljutni. Így gyakorlatilag senki sem volt, aki az örmények egyházi ügyeit intézhette volna.⁶⁶

Időközben Oxendio Lengyelországból Bécsbe távozott, ahol találkozott Marco Antonio Santini interim-nunciussal, akinek beszámolt az őt ért megpróbáltatásokról. A Szentszék azzal kárpótolta őt, hogy kiutalta a neki az elmúlt öt évben ki nem fizetett járandóságát, azaz az évi 100 scudót, melyet püspökké történt kinevezésekor állapítottak meg.⁶⁷

Oxendio beszámolóinak ismeretében a Propaganda Fide 1707. március 14-i ülésén engedélyezte, hogy

Erdélyben. Kolozsvár, 1907. 3–24.; Mikes Mihály fogságbaeséséről lásd: Erdélyi katolikus nagyok. Szerk. Bíró Vince–Boros Fortunát. Kolozsvár, 1941. 91.; Rákóczi Ferenc emlékirataiban szintén nem emlékezik meg Oxendio püspököt. Művében csupán Mikes Mihály és gróf Pekry Lőrinc fogságbaesésének körülményeiről számolt be. Ld. erről: II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. Bp. 1951. 77–78.

⁶⁴ APF SOCG Vol. 558. Fol. 20r.–v.; MOL Fejedelmi Kancellária Levéltára (= G 19) II. 2. e/A.

Uo.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ APF SOCG Vol. 558. Fol. 21r.–22v.; APF SC FA Vol. 5. Fol. 256r.–v. Fol. 290r.; ELTE EKK CH Vol. 8. Pag. 61.

⁶⁷ APF SOCG Vol. 558. Fol. 23r.–v.

a püspök visszatérhet akár Erdélybe, akár Moldvába.⁶⁸ Ennek következtében Oxendio nem sokkal később ajánlóleveleket kért a Propaganda Fidétől, I. József (1705–1711) császártól, valamint Mihail Racovița moldvai fejedelemtől, hogy folytathassa hittérítői tevékenységét Erdélyben és Moldvában.⁶⁹

A Propaganda Fide 1707. május 23-án elfogadta Oxendiónak azt a kérését, hogy ajánlólevelet kapjon erdélyi missziójára. Moldvára vonatkozó kérését az ügy időszerűtlenségére, valamint a korábbi missziós kudarcokra hivatkozva azonban elutasították.⁷⁰ Ennek ellenére Oxendio 1707 májusában mégis elindult Moldvába, de nem sokkal megérkezése után olyan nagy gyűlölet, valamint ellenérzés fogadta, hogy az azonnali visszatérés mellett döntött. 1708-ban, miután Erdélybe ment, meg kellett tapasztalnia mennyire szétzilálódott a nyája.⁷¹

A Propaganda Fide 1708. november 26-i ülése a bíborosok is megállapodtak, hogy Oxendio vezetésével Moldvában gyakorlatilag újra kell kezdeni az egész missziót az örmények körében.⁷² Marco Antonio Santini bécsi interim-nuncius 1708. szeptember 3-án már arról értesítette a Propaganda Fidét, hogy Oxendio ismét Moldvába indult misszióra. A varsói

⁶⁸ Ekkor a spanyol örökösödési háború miatt nem volt szívélyes a viszony a Szentszék és Bécs között, ezért nem volt kinevezett nuncius. Emiatt a Propaganda Fide Marco Antonio Santini interim-nunciussal címezte utasításait. APF Acta SC Vol. 77. Fol. 67r.–v.; APF SOCG Vol. 558. Fol. 24r.–v.; APF SC FA Vol. 5. Fol. 101r. Fol. 256r.–v.; Ld. erről: PETROWICZ, 1988 102.

⁶⁹ PETROWICZ, 1988 103.

⁷⁰ APF Acta SC Vol. 77. Fol. 145r.–146r.

⁷¹ APF SC FA Vol. 5. Fol. 288r.; A püspök 1708-ban rövid időre Erdélybe is vissza tudott térni, de a néhány hónap múlva kitörő pestisjárvány miatt hamarosan távozni kényszerült. Rövid tartózkodása idején vizitációt tartott Ebesfalván, ahol pappá szentelte fel, és a település plébánosává nevezte ki Yovhannés Édilbēyt. Hivatalosan ekkortól számították az ebesfalvi örmény unitus plébánia megalapítását. Lásd erről: LUKÁCSY, 1859 79.; BARÁNY, 1888 II. 103.; Rudolf Bzensky (1651–1715) jezsuita páter *Annotatio menstrua in modum diarii de mense Augusti 1709* című munkája szerint 1708-ban Oxendio Brassóban, az ottani örmény közösségben folytatott térítő tevékenységét. „Accesit ad operationem Coronensem 14 Maii 1708 Reverendissimus Oxendius Virzirescus Epsicopus Aladiensis (dioeceseos Hyberniae) et ad Armenos in Transylvania vicarius apostolicus, qui post triennalem apud Rakotzianos capitivitatem eliberatus, veterem Bistritzio civitate Transylvania stationem, cum non paucis Armenorum familiis, transtulit Coronam, ubi suas armenorum oves e quibus permulctae schismatico-haereticae numerantur, continuat purgare, ac unire [cum] Ecclesia [Catholica Romana].”: ELTE EKK CH Vol. 8. Pag. 61.; Bzensky arról is említést tett, hogy Oxendio Szebelébi halála miatt (Antalfy János 1709. évi kinevezéséig) az erdélyi római katolikus püspöki vikáriusi hivatalt is átmenetileg ellátta. ELTE EKK CH Vol. 8. Pag. 57.

⁷² APF Acta SC Vol. 78. Fol. 660r.–661v.; Ld. erről: G., GOVRIKEAN, 1896 131.; PETROWICZ, 1988 103.

nunciustól is ajánlóleveleket kapott, hogy könnyebben tudjon a fejedelemség területére eljutni.⁷³ Oxendio ráadásul magától a Szentszéktől is megkapta a jóváhagyást a missziók végzésére. Ez azért is volt meglepő, mert egy évvel korábban a Szentszék nem járult hozzá moldvai missziójához.⁷⁴ A püspök missziójáról pontos információink nincsenek. Oxendio csak munkácsi fogságáról és moldvai missziójának tervéről számolt be ismét a Propaganda Fidének, rövid erdélyi tartózkodásáról viszont nem.⁷⁵

Oxendio soron következő moldvai missziójáról (vagy kísérletéről) a források hiányában szintén nincsenek információink. Erdélybe csak 1710-ben a politikai helyzet rendeződése után tért véglegesen vissza. Damiano Virmondt báró, császári altábornagy erről levelében értesítette a Szentszéket. Ebben az erdélyi örményekről megjegyezte, hogy Oxendio kényszerű távolléte miatt sokan újból eretnek lettek.⁷⁶

Oxendio Virmondt levelére reagálva egy részletes jelentésben cáfolta meg a Propaganda Fidének az altábornagy kijelentését.⁷⁷ Azaz elsődlegesen azt kívánta bizonyítani, hogy az erdélyi örmények körében már nincsenek „divatban” az eretnek szokások és igaz katolikusok. Az irat levél tartalmát tekintve sokkal több, mint egy egyszerű jelentés. A dokumentum ugyanis jól tükrözi Oxendiónak a katolicizmusról alkotott felfogását, missziójának és az erdélyi örményeknek a történetét, valamint viszonylag pontos képet nyújt az örmény közösség korabeli helyzetéről.⁷⁸

⁷³ APF SC FA Vol. 5. Fol. 288/r.–v.

⁷⁴ Uo. Fol. 290r.

⁷⁵ A püspök leírta, hogy munkácsi fogsága után rögtön Krakkóba távozott. Onnan Lembergbe szeretett volna eljutni, de az időközben kitört pestisjárvány miatt a várost el kellett hagynia. Jelezte, hogy szeretne minél előbb Erdélybe visszatérni, de a politikai és az egészségügyi helyzet ezt nem teszi számára lehetővé. Ezért Bécsbe, majd onnan Erdély érintésével szeretne Moldvába és Havasalföldre eljutni. Levele végén ismét megjegyezte: nagyon rettegett attól, hogy Erdélyben hívei főpásztor nélkül maradnak, és ezért az unió esetleg elbukhat. APF SC FA Vol. 5. Fol. 703/r.–v.

⁷⁶ Ld. erről a császári altábornagy levelét Giuseppe Sacripante prefektusnak (1710. május 23-án). APF SC FA Vol. 6. Fol. 206r.–207/v.

⁷⁷ Címe: *Relazione della nazione Armena habitante in Transilvania*. Pontos keltezése és helye ismeretlen. Csak a keletkezés évét ismerjük: 1710. ASV ANV Vol. 196. Fol. 265r.–268/v.; A kútfo létezéséről röviden megemlíkezik Vanyó Tihamér is, az 1986-ban megjelent monográfiája is. VANYÓ Tihamér Aladár: A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786. Bp. 1986. (Fontes Historiae Aevi Recentioris.) 180.

⁷⁸ Avedik szerint az örmény apostoli Awk'sént Vardanean pap 1700 körül érkezett Iași-ból Ebesfalvára, hogy az ottani örményeket visszatérítse a katolicizmusról az örmény apostoli hitre. 1708 körül a bizonytalan politikai helyzet, a pestisjárvány, valamint az Erdélyben átmenetileg tartózkodó Oxendio határozott fellépése miatt Erdélyt kényszerült elhagyni. Ennek a papnak

A püspök 1710. évi visszatérése után végigjárta az összes erdélyi örmény telepét, és mindenütt igen rossz helyzetben találta az unius örmény közösségeket. Szomorúan vette tudomásul, hogy a Rákóczi-szabadságharc az örmény egyházban is nagy károkat okozott, mert sokan kitelepültek Erdélyből.⁷⁹ Ráadásul népe 1712-ben a szászokkal való folyamatos konfliktusok miatt kénytelen volt áttelepülni Besztercéről és a környező falvakból az uralkodótól kapott szamosújvári uradalomba.⁸⁰

Szamosújvár megszerzése még az 1696-ra vezethető vissza. Oxendio akkor a bécsi udvarnál kért védelmet az erdélyi szászok és a világi hatóságok részéről a népét ért atrocitások miatt. A püspök úgy vélte, hogy az egyházi unióban az örményeket hosszú távon csak kiváltságokkal lehet megtartani. Ugyanis sokan visszatelepültek Moldvába, és a szászokkal fennálló konfliktusok miatt, nem lehet garantálni, hogy az örmények megmaradnak Erdélyben. Láta azt is, hogy az örmények Moldvába történő visszatelepülése gyakorlatilag az 1689. évi örmény unió visszamondását jelentheti.⁸¹ Ezért az Erdélyben szétszórt örményeket egy településen kívánta összefogni. Bécsben az udvarhoz folyamodva arra kérte az uralkodót, hogy méltányos áron engedje át az örményeknek a fiskális javak egyikét. A püspök konkrétan Szamosújvárt, illetve Görgényszentimrét

tevékenységéről – Oxendio jelentését leszámítva – a szentszéki dokumentumok hallgatnak. Lásd erről: ÁVEDIK Lukács: Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája. Szamosújvár, 1896. 107.; PAL, 2006 32.

⁷⁹ APF SC FA Vol. 5. Fol. 550r.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 267r.

⁸⁰ MOL Erdélyi Kancelláriai Levéltár. Acta Generalia (= B 2) 1713. No. 45. No. 48. No. 75; Ld. erről: KOVÁCS Bálint: Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás.) (a továbbiakban KOVÁCS, 2006) 54.; A konfliktusban nyilvánvalóan más indítékok is meghúzódtak. A szászok (és a magyarok is) az örményeket a zsidókhöz hasonlóan, hasonlóképp kárpai népségnek tartották, akik parazita módon élőködnek az országon. Például 1711-ben az Erdélyi Szöcs Céhek Uniója arra kérte a Guberniumot, hogy az örményeket hontalan, idegegen elemként kezeljék, mert akkor csak szeretik Erdélyt, amikor gazdasági hasznot látnak benne. Lásd erről: PAL Judit: Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18–19. században. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II. Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás.) 79–80.; Kólonie Béla kutatásai szerint az örményeket kalmár mivoltukból adódóan nyugtalan vándorló természetük miatt nem szerették a helyi lakosok, különösen azért, mert sokan kém tevékenységet folytattak. Lásd erről: KÓLONIE Béla: Gyergyó története a kialakulástól a határőrség szervezéséig. Gyergyószentmiklós, 1910. 130.

⁸¹ ÉBLE Gábor: A szamosújvári Verzár család. Bp. 1915. (a továbbiakban ÉBLE, 1915) 13.

(ahol 1668 óta számos örmény család is élt) kérte. A folyamodvány hatékonyabb elbírálása érdekében a püspök felvette a kapcsolatot Kollonich Lipót (1631–1707) bíborossal, esztergomi érsekkel, valamint a Propaganda Fidével közbenjárásukat kérve.⁸² Azt is kérte továbbá, hogy csökkentsék az örmények számára kivetett adókat, mert ez esetleg megerősítheti híveinek a katolikus hiten maradását. Ellenkező esetben az összes unitus örmény, elhagyva katolikus vallását, visszatérhet ősei apostoli hitéhez. Ezért a Propaganda Fide titkára, Carlo Aogostino Fabroni titkár levelet intézett Kollonich bíboroshoz és Andrea Santa Croce bécsi apostoli nunciushoz, hogy segítsenek orvosolni az erdélyi örmények nehéz helyzetét.⁸³

Ez a háttér munka látszólag meghozta a maga eredményét. I. Lipót (1657–1705) 1696. augusztus 20-án jóváhagyta Oxendio kérését és Szamosújvárt jelölte ki a jövőbeni örmény település helyéül.⁸⁴ A tárgyalások sikeréről Oxendio értesítette a Propaganda Fide-t. Fabroni titkárnak 1696. augusztus 25-én küldött levelében megerősítette, hogy kérését I. Lipót engedélyezte, amely elősegítheti az erdélyi örmények körében végzendő katolikus missziók sikerét.⁸⁵

Oxendio kívánságának teljesítésére az uralkodó gróf Apor István (1638–1704) kincstartót kérte fel.⁸⁶

⁸² APF SOCG Vol. 520. Fol. 286r.–287r.; APF SC FA Vol. 4. Fol. 268r.; Gróf Bethlen Miklós (1642–1716) erdélyi kancellár Önéletírása szerint a szamosújvári és görgényszentimrei királyi uradalmak ekkor politikai ellenlábásának, Apor Istvánnak a gazdasági érdekelttségébe tartoztak. Lásd erről: Gróf Bethlen Miklós Önéletírása. Szerk. Szalay László. 2. k. Pest, 1860. 158.

⁸³ APF Lettere SC Vol. 84. Fol. 6/v–11r.; APF SOCG Vol. 524. Fol. 363r.–v. Fol. 364/r.–v. Fol. 366r.; APF SC FA Vol. 4. Fol. 368r.–369/v.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 151r.

⁸⁴ ÉBLE, 1915 13–14.; TRÓCSÁNYI Zsolt: Transilvaniayi hayeri iravakan kac`ut`iwnë Leopoldyan hrovartaki šrjanum. (1690–1848) [Az erdélyi örmények jogállása a Diploma Leopoldinum korában]. In: Hay–hungarakan patmakan ew mšakuyt`ayin kaperi patmut`iwnic` [Az örmény–magyar történelmi és kulturális kapcsolatok történetéből]. Ašx.Vladimir Barxudaryan–Antal Vörös. Erewan, 1983. (a továbbiakban TRÓCSÁNYI, 1983) 174.

⁸⁵ Ld. erről: APF SC FA Vol. 4. Fol. 406/r.–v. Fol. 407/r.–v. +410/v. Fol. 408r.–409/v. Fol. 411/r.–v. Fol. 434r.

⁸⁶ „Sua Maestà informata giustissimo e necessario mio petito, clementissimamente ci lo concesse, con havermi dato un espresso ordine al suo tesorer di Transilvania, che è il signor conte Stefano Apor de Al-Toria.”: APF SOCG Vol. 525. Fol. 111/r.–v.; Továbbá: APF SOCG Vol. 525. Fol. 112/r.–v.; Ld. még: PETROWICZ, 1988 97.; Apor István kincstartóhoz, nem sokkal a királyi engedély megadása után, levélben fordult Angelo Paluzzi degli Albertoni-Altieri (1623–1698) bíboros, a Propaganda Fide akkori prefektusa is, hogy ne akadályozza az örményeknek adandó kedvezményeket. ASV ANV Vol. 196. Fol. 152r.; Ld. erről: LUKÁCSY, 1859 77.; Szongott, K.: i.m. 256.; ÉBLE, 1915 14.; TRÓCSÁNYI, 1983 175.

Apor viszont az uralkodói kiváltság végrehajtását lassította. Oxendio 1697 márciusában már arról panaszkodott az udvarnak, hogy a kincstartó fittyet hány az uralkodó utasítására, de az ügy panaszai ellenére mégsem haladt előre. Apor ugyanis Oxendio körül kezdett vizsgálódni, mert nem akarta addig a kiváltságokat teljesíteni, amíg a püspök ügye le nem zárul. Oxendio püspök ugyanis 1696-ban, Görgényszentimrén igen jelentős birtokra tett szert, amelyet kiváltság gyanánt nem az udvartól kapott. A püspök ugyanis saját pénzéből vásárolta meg ezt a birtokot. A kincstartónak gyanús volt Oxendio hirtelen történt vagyonsodása, mert a püspök a közelmúltban, többször panaszkodott nála silány anyagi helyzetére, ezért utána akart nézni a hirtelen jött jólétnek.⁸⁷ Apor egyértelműen korrupcióra kezdett gyanakodni, mert nem kapott erre kielégítő választ a püspöktől. Sőt a kincstartó ezt a gyanút összekötötte az 1697-ben kirobbant Elia Mendrul-üggyel is. Szamosújvár kérdése emiatt ekkor lekerült a napirendről, és az ügyet csak 1700-ban uralkodói parancsra zárták le.⁸⁸ Az uradalomba történő átköltözés azonban csak többek között a Rákóczi-szabadságharcot követően 1712-ben kezdődhetett meg.⁸⁹

⁸⁷ Oxendio az uradalom megvásárlásában királyi jóváhagyásra hivatkozott, viszont ezt nem tudta dokumentumokkal Apornak bizonyítani. A birtok egyébiránt egy nemesi kúriából, két hozzátartozó házból, egy három köre járó malomból (minden tartozékkal együtt), két hektár szőlőből, és jelentős szántóföldekből, illetve kaszálókból állott. ÉBLE, 1915 15.

⁸⁸ *Andreas Illia: Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum.* Claudiopoli, 1730. 67.; Bárány Lukács hozzáfűzi, hogy Oxendio 1695-ben Szamosújváron mozdítható oltárkövet szentelt fel az ottani templomban. Ez képtelenségnek tűnik, mivel ekkor a város még nem épült fel. Szamosújvár első kőtemplomát, az úgynevezett Salamon-templomot jóval a püspök halála után (1715) 1722-ben szentelték fel. Lásd erről ezt: BÁRÁNY, 1888 II. 102–103.; *Szongott Kristóf: Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700–1900.* I. k. Szamosújvár, 1901. 65.

⁸⁹ Apor Oxendio kérését, valamint Szamosújvár és Görgényszentimre ügyét még 1698. június 26-án Gyulafehérváron is tárgyalták. Nyilvánvalóan időhúzás céljából próbálkoztak vizsgálódni ekkor a püspök ügyében. Konkrétan vagyoni helyzetéről, valamint birtokszerzéséről érdemben nem foglalkoztak. Apor és Mikes Mihály elsősorban azon vitatkoztak, hogy milyen kiváltságokat lehetne átengedni Oxendio örményeinek. Az Elia Mendrul-üggyel szintén nem foglalkoztak. Az irat címe: *Inquisitio ad instantiam domini comitis Apor ex gubernio facta contra episcopum armenorum ratione.* MOL Gubernium Transilvanicum Levéltára. Ügyiratok (= F 46) 1698. No. 238. A nevezett levéltári dokumentumra Bakács Bernadett hívta fel a figyelmünket, melyet ezúton is hálásan köszönünk.; Az Aporral foglalkozó szakirodalom egyáltalán nem foglalkozott az örmény püspökkel történt konfliktusával. (Ez alól csak Éble Gábornak a Verzár család történetéről írott könyve képezett kivételt.) Jóllehet a román uiók esetében a szakirodalom kitért

Az örmények áttelepülésében az adta meg a végső lökést, hogy a beszercei százszok az örmények nyakába varrták az 1712-ben kirobbant pestisjárványt. Az áttelepülésben a százszokkal történt konfliktusokon és a pestisjárványon túlmenően gazdaságpolitikai megfontolások is vezérelték az örményeket. Úgy vélték ugyanis, hogy egy nagyobb településen, mintegy gazdasági egységbe tömörülve, hatékonyabban tudnak majd az uralkodótól kiváltságokat szerezni. Betelepülésüktől fogva 1711-ig az örmények ugyanis szétszórva, kisebb-nagyobb településeken zárt közösséget alkotva éltek az erdélyi fejedelemségben.⁹⁰

A püspököt mindazonáltal a közösség irányításában érzékenyen érintette Illyés András erdélyi megyéspüspök 1712-ben bekövetkezett halála. Ezzel Oxendio, mint az egyetlen Erdélyben tartózkodó római katolikus főpap, kényszerből az erdélyi katolikusok főpáztora lett. Olyan, a püspök illetősége alá eső feladatok (mint a papszentelések, a vizitálások, az olajszentelések, vagy a bérmlások) hárultak rá az erdélyi katolikusok körében, amelyeket más főpap nem tudott volna ellátni. Ezért az udvar kérésére az erdélyi püspökség feladatait is ügyvivő jelleggel intézte.⁹¹ Két évvel korábban, 1710 októberében főpásztori minőségben Csíkrákoson harangokat szentelt fel.⁹² Meg-

Apor fontos szerepére. BÍRÓ Vince: Altörjai Gróf Apor István és kora. Kolozsvár 1935. 78–79. 87.; Az Aporral történő konfliktus gyakorlatilag elhúzódott a 18. század elejéig, hiszen az Elia Mendrul-ügy lezárulta után szamosújvári uradalom miatt Oxendio püspök vagyonosodása után is tovább nyomozott. Lásd erről: Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Allegmeines Verwaltungsarchiv (= AV) Familienarchiv Harrach (= FH) Kt. Fol. 344r.–345v. (Gyulafehérvár 1702. október 3.) A dokumentumra Fazekas István hívta fel figyelmünket, melyet hálásan köszönünk.

⁹⁰ A *Brevis descriptio status Armenorum in Transilvania degentium* c. dokumentum kiemeli, hogy kizárólag a halhatatlan emlékü (*immortalis memoriae*) Oxendio püspöknek köszönhető Szamosújvár mint Örményváros megszületése. Lásd erről még: ASV ANV Vol. 196. Fol. 147r.; Ld. még: Szongott, K.: i.m. 1901. 110–116.; ÉBLE, 1915 15.; A város történetéről vö. Kovács, 2006 54.; A várost az örmények Giovanni Morandi Visconti császári hadmérnök tervei alapján építik majd fel. Ld. erről: *Trócsányi Zolt: Különleges jogállású kereskedő elemek. In: Erdély története. 1606-tól 1830-ig.* Szerk. Köpeczi Béla. 2. k. Bp. 1987. 1000.

⁹¹ LUKÁCSY, 1859 64–65.; *Symbolae*. i.m. 915.; *Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete.* Bp. 1985. (Második kiadás.) i.m. 220.; *Trócsányi Zolt: Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740.* Bp. 1988. 234.

⁹² Erről pontosan a csíkrákosi parochiális évkönyv számolt be. „Anno 1710 die 19 Octobris Kisasszony megyebeli 3 harangot szentelt fel Oxendius uram ő nagysága. Az nagyobb harangot szentelte Kisasszony tiszteletjére, a középsőt sz. Jakab tiszteletjére, az haramdikot a legkisebbet, a mely most az templom híján van – Sanctúsrá való – Szt. József tiszteletjére, mely is noha most az templom híján van, mindazonáltal az mádэфalvi pusztá kápolnájé, melyet néhai Szentés András felesége vett volt.” BÁRÁNY, 1888 II. 104.

bízott erdélyi püspökként 1712. február 3–7. között látogatást tett a mikházi ferences kolostorban, ahol felszentelte a templom új oltárát, három új kelyhét és három ostyatartó edényét. Majd pappá szentelte Kiss Sebestyént, Bögözi Lászlót és Jegenyei Menyhértet.⁹³

Oxendio úgy érezte, hogy a helyi hatóságok akadékoskodása és ellenérzése miatt az örmények nem mindig élhetnek a korábbi, még az erdélyi fejedelemtől 1680-ban kapott kereskedelmi kiváltságok adta lehetőségekkel. 1711. november 10-én emlékiratot dolgozott ki és nyújtott be a bécsi udvarnak és a Guberniumnak Szamosújvár ügyében. A tizennégy pontból álló latin nyelvű memorandumban többek között azt kérte, hogy kapjanak az örmények hároméves adómentességet, valamint helyezték őket az erdélyi katonai parancsnokok védelme alá. Mindezt azzal magyarázta, hogy a Rákóczi-szabadságharc miatt az örmények komoly anyagi károkat szenvedtek.

Egyúttal azért is folyamodott, hogy az erdélyi örmények lelkiekben az ő egyházi joghatósága alá tartozzanak, és saját nyelvükön tarthassák liturgiájukat.⁹⁴ Ez utóbbi azért fontos, mert – mint láttuk – Oxendio a Vardan Potoczky-, illetve az Elia Mendrul-ügyek kapcsán határozottan latinista álláspontot követett. Sőt igen keményen próbált fellépni azok ellen az erdélyi örmény papok ellen, akik az 1690-es években az örmény nyelv használatát részesítették előnyben.

Mi lehetett ennek az oka? Oxendio nyilvánvalóan az Elia Mendrul-ügy és a Rákóczi-szabadságharc, valamint a sikertelen moldvai misszióból okulva változtatta meg a korábbi latinista álláspontját. Nem kizárt, hogy végül azt is belátta, nem lehet erőszakosan a latin hagyományokra kényszeríteni a már unitus örményeket, mert gyakorlatilag azzal magának az egyesü-

⁹³ „Reverendissimus dominus Oxendius Verzilescul anno 1712o 3a februarii Mikházám venit ad clausulum franciscanorum. 5ta eiusdem ordinavit, 6ta consecravit altaria portatilia: 3 calices 3 ciborum 1 pixides. 7ta die quoque ordinavit in qua ordinatione facti sunt sacerdotes Sebastianus Kiss, Ladislavus Bögözi et Melchior Jegenyei.” APF SOCG Vol. 861. Fol. 92r.; Ld. erről még: APF SOCG Vol. 861. Fol. 86r.; Megjegyzendő, hogy az Oxendio által pappá szentelt ferencesek közül Bögözi László később, 1731-től rendtartományi főnök lett. Ld. erről: GALLA, 2005 297–298.

⁹⁴ Az emlékirat további pontjai a következők: a városban csakis unitus örmények élhetnek; állítsanak fel külön malmot; adjanak mentességet a mészárszékekre, bor- és sókereskedeleme, pálinkafőzésre, és korcsmatartásra; az örmények szabadon hozhassák be portékáikat a német területekről; a megtermelt javakat szabadon adhassák el itthon és külföldön; évi 10 rajnai forint adót fizessenek a kincstárba; állítsanak fel saját bíróságot; és a város maradjon örökké az örmények kezén. Erről lásd: SZTMK (= Szamosújvári Történeti Múzeum Könyvtára, Szamosújvár) No. 28. No. 29.; MOL Erdélyi Fiscális Levéltár (= F 234) XII 1/2 fasc. 2 litt. A.; Ld. erről. GOVRIKEAN, 1896 1896. 10–11.; ÉBLE, 1915 16. 49–57.; K'OLANJIAN, 1967 362. 366.; TRÓCSÁNYI, 1983 176–177.

lésnek is árthat. Mindezen túlmenően a püspök okulhatott az Elia Mendrul-ügyből és a moldvai misszió kudarcából is.

Az emlékirat ügyében sokáig nem történt érdemi döntés. Ezért Oxendio 1712 nyarán Bécsbe ment, hogy az akkor épülő Szamosújvár, Erdély legnagyobb összefüggő örmény közössége számára kiváltságokat eszközöljön ki, illetve emlékiratának érvényt szerezzen.⁹⁵ Felkereste Giulio Piazza (1663–1726) bécsi apostoli nunciust, hogy közvetítsen az ügyben. Oxendio 1712. augusztus 12.-én a Propaganda Fidéhez fordult, hogy az intézmény is járjon közbe VI. Károlynál (1711–1740) az erdélyi örmények egyházi és gazdasági kiváltságainak ügyében. Végeredményben egy örmény diplomát (*Diploma Armena*) szeretett volna szerezni Szamosújvár számára.⁹⁶ Az emlékiratában megfogalmazott kérések némelyike azonban csak az 1730-as évek végén teljesült.⁹⁷

1713-ban, bécsi tartózkodása idején egyik kihallgatott tanúja volt Mártonffy György (1713–1721) erdélyi püspökperében. Mártonffy viszont kinevezése után csak három évvel később jutott el Erdélybe és foglalta el immár végleg a gyakorlatilag 1601 óta megüresedett erdélyi római katolikus püspöki széket Gyulaféheváron.⁹⁸ Mártonffy Györgyöt az erdélyi római katolikusok hivatalos szerve, a Katolikus Státus kérésére, valamint Keresztély Ágost (1666–1725) század herceg és az esztergomi prímás közben járására VI. Károly nevezte ki erdélyi római katolikus püspökké; és hogy Erdélyben a megyéspüspök megtépzott tekintélyét növelje, őt bárói rangra emelte. Az uralko-

dó felterjesztésére 1714. augusztus 20-án tartott konzisztórium hozzájárult Mártonffy kinevezéséhez. Ez idő tájt Erdély belső politikai viszonyai olyannyira konszolidálódtak az udvar javára, hogy a püspök mindenféle akadályoztatás nélkül elfoglalhatta a széket, és megkezdhette egyházmegyéjének át- és újjászervezését. Mártonffy kinevezését ugyanakkor fontos rendelkezések előzték meg: az uralkodó 1715-ben, Oxendio püspök halálának évében, rendezte az erdélyi római katolikus püspökség jövedelmeit; újjászervezték a székesegyház mellett működő káptalant, és a püspököt Fehér vármegye örökös főispánjává nevezte ki.⁹⁹ Mindezek ellenére Mártonffy György püspök, *in concreto*, csak 1716-ban foglalta el székhelyét.

Az örmény főpap közel három évet töltött a birodalmi fővárosban, és igyekezett ügyének az udvarnál minél kedvezőbb elbírálást kieszközölni.¹⁰⁰ Oxendio azonban a kiváltságok ügyében nem tudott hathatós eredményeket elérni. Ez annál is inkább fontos lett volna, mivel az erdélyi örmények 1714. január 2-án írt levelükben felpanaszolták, hogy az erdélyi hatóságok külön-külön és nagy összegben akarják a szamosújvári, az ebesfalvi, a görgényszentmirei és a gergyószentmiklósi örményeket megadóztatni, nem pedig úgy, ahogy az I. Apafi Mihály fejedelem óta szo-

⁹⁵ BÁRÁNY Lukács: Auxendius Verziurescul III. In: *Armenia* 4(1888) 5. sz. (a továbbiakban BÁRÁNY, 1888 III.) 137.; TRÓCSÁNYI, 1983 183–184.

⁹⁶ APF Acta SC Vol. 82. Fol. 443/r.–v.; APF SOCG Vol. 583. Fol. 211/r.–v.; MOL B 2 1712. No. 155.; Ld. erről: TRÓCSÁNYI, 1983 178.

⁹⁷ APF SC FA Vol. 6. fol. 552–553.; Ld. erről: GOVRIKEAN, 1896 130–131.

⁹⁸ Mártonffy György püspök pere megtalálható: ASV Archivio Concistoriale Processus Canonicus (= ACPV) Vol. 41. Fol. 555–568.; Ld. erről: KOLLÁNYI Ferenc: Esztergomi kanonokok 1000–1900. Esztergom, 1900. 323–324.; TEMESVÁRY János: Erdély választott püspökei. 2. k. Szamosújvár, 1913–1914. 4–10.; BIRÓ Vince: Az impériumváltozás kora (1690–1716). In: *Az erdélyi katolicizmus multja és jelene. Dicsőszenzmárton*, 1925. 119–120.; GALLA Ferenc: A püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban. A magyar katolikus megújulás korának püspökei. In: *Levéltári Közlemények* 20–23(1942–1945). 167.; JAKAB Antal: *Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században*. Kolozsvár, 1944. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 172.) 18.; *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*. Szerk. Remigius Ritzler – Priminius Seifrin. 5. k. (1667–1730). Patavii, 1952. (a továbbiakban HIERARCHIA CATHOLICA, 1952 386.; GALLA, 2005 273.

⁹⁹ Mártonffy püspöki kinevezésében mindenképpen fontos szerepet játszott erdélyi származása, valamint kitűnő teológiai képzettsége is. Tanulmányait Kolozsvárt, Nagyszombatban és a Pázmáneumban végezte. Mártonffy kinevezése után elősegítette a pálosok és az ún. „rabkiváltó” trinitáriusok Erdélyben történt megtelepedését, valamint elkezdte az erdélyi románok, bolgárok és örmények közötti vizitálást. GALLA Ferenc kitűnő monográfiájából tudjuk, hogy Mártonffy püspök 1718 tavaszán egyházlátogatást végzett az erdélyi (szamosújvári) örmények között, amelynek során megállapította, hogy igaz katolikusok. Bár erről a Propaganda Fide dokumentumai másképp emlékeztek meg. Mártonffy ugyanis 1719 tavaszán határozottan monofizita eretnokséggel vádolta meg a szamosújvári örményeket. Az örmények a felhozott vádak ellen tiltakoztak, és jogorvoslatért a Szentszékhez fordultak. A Propaganda Fide az ügy kivizsgálása céljából küldte ki Szamosújvárra az unitus Xač'atur Ařak'eleán (megh. 1740) örmény apostoli vizitátort, aki hosszas vizsgálódások megállapította, hogy Mártonffy vádjai megalapozatlannak bizonyultak. Ld. erről: GALLA, 2005 273–274.; Mártonffy püspök örmény kapcsolatairól lásd: APF SOCG Vol. 600. Fol. 535r.–536r.; APF SC FA Vol. 7. Fol. 39r. Fol. 40r.–41/v. Fol. 42r. Fol. 62r.; APF SC FA Vol. 8. Fol. 80r. Fol. 97/r.–v.; APF Lettere SC Vol. 108. Fol. 42/v–45/v.; PLE AEV Sub Primatae Keresztély (= SPKER) No. 477.; LUKÁCSY, 1859 73–74. 77–78.; VANYÓ, 1933 113.; PETROWICZ, 1988 169. 174–175. 181.

¹⁰⁰ APF SC FA Vol. 6. Fol. 218r. Fol. 219r. Fol. 227/r.–v. Fol. 237r. Fol. 374r.; Oxendio Szamosújvár ügyében végzett kérelmével kapcsolatban ld. az alábbi bécsi dokumentumokat: ÖSta AV Finanz- und Hofkammerarchiv (= FH) Siebenbürgische Akten (= SA) Rote Nummer 8. Konv. 1713. május Fol. 414r.–415r.; ÖSta AV FH Hoffinanz Österreich (= FÖ). 1712. október 7. Fazekas István szíves közlése, melyet úgyszintén hálással köszönünk.

kásban volt. Azt kérték, hogy az erdélyi görögök és zsidók példáját követve továbbra is egységesen fizessenek adót. Erre azonban a püspöktől választ nem kaptak.¹⁰¹

A három esztendőn keresztül tartó kilincselések, várákosások, tárgyalások valamint megviselték, és felemésztették Oxendio püspök egészségét. 1715. március 7-én váratlanul rosszul lett. A bécsi Leopoldstadban található Szent János Ispotályba szállították. A püspököt magas láz, idegrendszeri kórosítás, és még aznap este elvesztette az eszméletét. Az ispotály vezetője Haan udvari orvos segítségét kérte, aki nem tudta diagnosztizálni Oxendio betegségét.¹⁰²

Oxendio három nap múlva, március 10-én meghalt.¹⁰³ Halálát nagy valószínűséggel agyvérzés okozta. Titokzatos rosszullete miatt olyan híresztelések kaptak lábra, amelyek szerint a püspököt a bécsi udvar és a magyar katolikus klérus felbujtására megmérgezték.¹⁰⁴ Ezt arra alapozták, hogy Oxendio túl nagy befolyással rendelkezett az erdélyi örmények ügyében. Ezek a felvetések, találgatások valószínűleg minden alapot nélkülöznek: miért is gyilkoltattak volna meg egy olyan főpapot, aki főpásztori hivatala idején rendíthetetlen híve volt mind a katolicizmusnak, mind az udvarnak.

A fent említett híreszteléseket cáfolhatja az is, hogy Oxendio már érezhette közelgő halálát. Elhunyt előtt hat nappal, 1715. március 4-én ugyanis megírta végrendeletét. Vagyonáról a legapróbb részletekig rendelkezett: 1696-ban vásárolt görgényszentimrei birtokát és a malmát el kell adni, és annak jövedelméből minden egyes unitus erdélyi örmény papnak adjanak száz-száz forintot. A fennmaradó összeget még élő fivérére, Step'anra (Stefano Virziresco) és elhunyt testvéreinek (Lukas, Ladislavo, K'ristop'or, és T'eo-dor Virziresco) családjaira hagyta. Ezenfelül arra kérte erdélyi híveit, hogy egyenlítsék ki hosszas bécsi tartózkodásának költségeit. Végül arról rendelkezett, hogy utódjául Erdélybe Stefano Stefanowicz Roszka címzetes hymeriai püspököt nevezzék ki; helyetteseül pedig Lazar Budachowiczot, Szamosújvár örmény unitus plébánosát.¹⁰⁵

¹⁰¹ MOL B 2 1714. No. 108.; BÁRÁNY, 1888 III. 138.; PÁL, 2006 30.

¹⁰² APF SOCG Vol. 598. Fol. 267.

¹⁰³ APF SOCG Vol. 598. Fol. 264/r.-v. Fol. 269r.; APF SC FA Vol. 6. Fol. 544r.-545/v. Fol. 588/r.-v.; Ld. erről: TRÓCSÁNYI, 1983 179.; PETROWICZ, 1988 103.; KOVÁCS, 2006 58.

¹⁰⁴ Száva szerint a püspököt saját rokonai mérgezték meg, mert élete vége felé Oxendio püspök komoly vagyonnal rendelkezett. SZÁVA Tibor: Szépvízi magyarörmények nyomában. Bécs, 2003. (a továbbiakban SZÁVA, 2003) 130.

¹⁰⁵ A hagyaték további sorsáról konkrét információk nem állnak

Oxendio haláláról három nappal később a Bécsben tartózkodó Ludovico Moschero örmény unitus szerzetes, a Collegio Urbano egykori növendéke értesítette a Propaganda Fidét.¹⁰⁶ A püspököt a bécsi misericordiánusok templomában helyezték örök nyugalomra, temetési szertartást az akkor Bécsben tartózkodó örmény unitus Elia szmürnai címzetes püspök és a szír unitus Nicolaus Gallad folytatták le.¹⁰⁷

Oxendio halálával az erdélyi örmény „unitus püspöki szék” megüresedett. Megindult az egyház joghatósági vita az örmény unitus püspökség felett, mivel a megújuló erdélyi római katolikus püspökség magának kívánta az erdélyi örmény unitus egyház feletti ellenőrzés jogát. A helyzetet tovább bonyolította, hogy három hónappal Oxendio halála után, 1715. június 15-én hetvenegy éves korában, hosszú betegeskedés után elhunyt Hunanean lemerbergi érsek, aki talán képes lett volna megakadályozni az erdélyi örmény püspökség betöltése körüli bonyodalmak elharapózását.¹⁰⁸ Hunanean helyét Lembergben Johannes Tobias Augusztinowicz (1715–1751) korábbi érseki koadjutor és címzetes epiphaniai püspök vette át, aki elődjével el-

rendelkezésre. Csak annyi, hogy a püspök végrendeletét a családi viszály miatt még 1718-ban Szamosújvárt eredménytelenül tárgyalták. Ld. erről: BÁRÁNY, 1888 III. 139–141.

¹⁰⁶ „Je vous envoie le memoire latin eyoint de la mort de monseigneur l'evêque arménien de le Transilvanie, pour le communiquer à la première Congregation de Propaganda Fide, afin qu'elle y fasse dire quelques messes pour le respond de son âme, dont le neveux ius, qui a beaucoup d'esprit parle de la bien latin, bienfait son souhaitroit poursuivre ses études et se fasse prêtre.” APF SOCG Vol. 598. Fol. 265/v–266r.

¹⁰⁷ Oxendio Virziresco halála meglepte a Szentszékét és a bécsi udvart. A Propaganda Fide ülésén külön foglalkozott vele 1715. április 8-án kiadott Informatio Domini Episcopi Armeni ex Transilvania Vienna defuncti című kiadványában. Oxendio haláláról lásd a következő szentszéki forrásokat: APF Acta SC Vol. 85. Fol. 169r.–171/v.; APF SOCG Vol. 598. Fol. 267r.–268/v.; Vö. erről még: A., *Ilia*: i.m. 69.; LUKÁCSY, 1859 72.; BÁRÁNY, 1888 III. 141.; PETROWICZ, 1988 103–104.; SZÁVA, 2003 130.

¹⁰⁸ APF SOCG Vol. 600. Fol. 509r.–510/v.; APF SOCG Vol. 601. Fol. 268r.; GYÖKPK (=Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia Könyvtára) A Plébánia története. 1. könyv. 1. fejezet. (1695–1719); Stefano Stefanowicz Roszka művében csupán „távirati” stílusban számol be Oxendio püspök haláláról. Érdekes módon ő hitelt adott azoknak a híreszteléseknek, miszerint a püspököt Bécsben megmérgezték. „Ögsëntios Vrcrësguln episkoposn Ałatıoy, ařajnordn hayoc' Dranzilwanıoy martı 10, včarë zkeans iwr, oc' ařanc' kaskacanac' t'unic' i Viennay, ur ibrew zams eris yamec'eal vasn ënduneloy zbrıvılëks i kayserën hastateloy zatat'ut'iwn norařen k'alak'in Šomuřuyvari (Keřlay), or ayřm Hayak'alak' koč'i. [Oxendio Virziresco, Aladia püspöke, az erdélyi örmények vezetője, (1715.) március 10-én elhalálozott. Kétségtelen tény, hogy Bécsben, – ahol annak okán tartózkodott három évet, hogy megerősítő kiváltságokat kapjon a császártól az újonnan épített Szamosújvár (Gerla) számára, melyet most Örményvárosnak is neveznek –, megmérgezték.]” ROŠK'AZ, 1964 197–198.

lentétben, nem volt erőteljes személyiség. Ez megmutatkozott erdélyi egyházpolitikájában is, mivel érdemben nem sokat foglalkozott az erdélyi örmények ügyeivel.¹⁰⁹

Rövidítések

MOL= Magyar Országos Levéltár (Budapest)

MOL B 2= Erdélyi Kancelláriai Levéltár. Acta Generalia

MOL F 46= Gubernium Transilvanicum Levéltára. Ügyiratok

MOL F 234= Erdélyi Fiscalis Levéltár

MOL G 16= II. Rákóczi Ferenc Fejedelem Levéltára

MOL G 19= Fejedelmi Kancellária Levéltára

PLE= Primási Levéltár (Esztergom)

PLE AEV= Archivum Ecclesiasticum Vetus

PLE AEV SPSZ= Sub Primatae Széchenyi

PLE AEV SPKE= Sub Primatae Keresztély

APF = Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei

Popoli o de „Propaganda Fide” (Róma, Olaszország)

APF Acta SC= Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide

APF CP= Congregazioni Particolari

APF CU= Collegio Urbano

APF Lettere SC= Lettere e Decreti della Sacra Congregazione

APF SC FA= Scritture riferite nei Congressi. Fondo Armeni

APF SC FM= Scritture riferite nei Congressi. Fondo Moldavia

APF SOCG= Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali

ASV = Archivio Segreto Vaticano (Città del Vaticano, Vatikán)

ASV ACPC= Archivio Concistoriale. Processus Canonici

ASV ANV= Archivio della Nunziatura in Vienna

MA= Matenadaran, Örmény Nemzeti Levéltár

(Jereván, Örményország)

MA MS.= Matenadaran. Manuscripta

ELTE EKK= Eötvös Lóránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Kézirattár (Budapest)

ELTE EKK CH= Collectio Hevenesiana.

ELTE EKK G= Historia. Res Transylvanica

GYÖKPK= Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia Kézirattára (Gyergyószentmiklós–Gheorgheni, Románia) A Plébánia története. I. könyv. 1. fejezet (1695–1719)

ÖSta = Österreichisches Staatsarchiv (Wien–Bécs)

ÖSta AV= Allgemeines Verwaltungsarchiv

ÖSta AV FH= Familienarchiv Harrach

ÖSta AV FHK= Finanz- und Hofkammerarchiv

ÖSta AV FHK HÖ= Hoffinanz Österreich

ÖSta AV FHK SA= Siebenbürgische Akten

SZTMK= Szamosújvári Történeti Múzeum Kézirattára (Szamosújvár–Gherla, Románia)

¹⁰⁹ APF SOCG Vol. 608. Fol. 435/r.–v.; Augusztinowiczról lásd: HIERARCHIA CATHOLICA, 1952 221. 243.; „Vardan Yunanean Ark'episkopos mer Lēopolsi amac' 81, Ark'episkoposut'eann yami 29, yunisi 15 mecaw jēmerandut'eamb hangeaw i K'ristos. Orum iskoyñ yajordē Tēr Yovhannēs Avkušdinenc'. [A mi leMBERGI Vardan Hunanean érsekünk 81 éves korában, érseki hivatalának huszonkilencedik évében, június 15-én nagy kegyelemben megbékélt Krisztusban. Őt nyomban Yovhannēs (sic! Augusztinowicz) úr követte az érseki hivatalban].” RŌSK'AZ, 1964 198.; Hunanean érsek valójában 71 éves volt amikor eltávozott az élők sorából, hiszen 1644-ben született. Jelzi ezt még: PETROWICZ, 1988 1. 107–108.

KÖZELÍTÉSEK BUDAPEST KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI TÁRSADALMÁHOZ A FOGYASZTÁS TÖRTÉNETÉN

KERESZTÜL

Bódy Zsombor

Miskolci Egyetem, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, 3515 Miskolc-Egyetemváros

A fogyasztás története egyre nagyobb figyelmet kap a nemzetközi történetírásban.¹ A különböző társadalmi csoportok eltérő fogyasztási sajátosságai nem csak arra alkalmasak, hogy segítségükkel megragadjuk e csoportok jellemzőit. A modern korban maguk a társadalmi különbségek is nagyon nagymértékben a fogyasztáson keresztül épülnek fel. A fogyasztás, mint társadalmi helykereső, identitásmegfogalmazó gyakorlat éppen a polgárság, illetve a polgári minőség tekintetében tűnik döntőnek. Ez igaz az először mintaadó angol polgárságra,² hasonló megállapításokra jutott a szakirodalom Németországgal kapcsolatban is, s mint Gyáni Gábor felhívta rá a figyelmet Magyarországon szintén megállapítható, hogy a „polgárság” nem ilyen vagy olyan változók által körülhatárolható státuszcsoporthoz, mint a munkás, a nemes,

stb., hanem olyan minőség, amelyhez több státuszcsoporthoz is kapcsolódni akarhat, elsajátítva a „polgári” életmód és viselkedés normáit.³ Ahhoz, hogy a fogyasztás, mint társadalomszervező, csoportokat integráló és megkülönböztető gyakorlat általánossá válhasson, szükséges volt, hogy megelőzőleg kialakuljon az élelmiszerek és hétköznapi fogyasztási javak elosztásának szabadpiaci rendszere, hiszen ez tette lehetővé, hogy az egyének vásárlói döntéseiken keresztül alakítsák önképüket és viszonyulásukat a „másnak” tekintett csoportok felé. A szabadpiaci fogyasztás, bár történetileg először a polgárságban vált dominánssá, utóbb már a társadalom széles rétegeit áthatotta.

Az 1920-as évek magyar fővárosának társadalmi fejlődésének eredményeként ebben az értelemben már fogyasztói társadalom. Népeségének döntő része élelmiszer-szükségletét és egyéb igényeit kizárólag kereskedelmi úton szerezte be, tehát nem saját termelésben állította elő. A termelés elvált a háztartástól, a háztartások csak mint fogyasztók jelentek meg a piacon. A gyáripar elterjedése és a városok méretnövekedése nyomán Észak-Amerikában és Európában mindennél sokasodott azoknak a városi családoknak a száma, amelyek a munkahely és a lakóhely szétválása és a munkahelyen töltendő szigorúan kötött munkaidő kialakulása nyomán nem csak saját maguk nem termeltek élelmiszert vagy ipari árut, de életvitelükbe az sem fért bele, hogy otthon nagyobb készleteket tárolva vezessék háztartásukat. Számukra a mindennapos élelmiszer-vásárlás vált szükségessé, mint ahogy a tárgyi környezet kialakításában is az iparcikkek boltbeli beszerzése vált kizárólagossá. Az ő kiszolgálásukra jött létre a modern háztartási és ruházati cikkek kereskedelmi forgalmazásának kiterjedt üzleti szervezete, illetve az az élelmiszer-kiskereskedelem, amely a vásárok, hetipiacok helyére lépett.⁴ Ezzel párhuzamosan a városok feladták az alapélelmiszerek piaca

¹ Áttekintő célú tanulmánykötet: SIEGRIST, Hannes – KAELEBLE, Hartmut – KOCKA, Jürgen (Szerk.) Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert). Frankfurt/New York, 1997. Jól rendszerezett áttekintés a kutatás állásáról: Michael Prinz: „Konsum” und „Konsumgesellschaft” – Vorschläge zu Definition und Verwendung. In: Der lange Weg in den Überfluss. Anfänge und Entwicklung der Konsumgesellschaft seit der Vormoderne. Szerk.: PRINZ, Michael. Landschaftsverband Westfalen-Lippe, Paderborn – München – Wien – Zürich, 2003. 11-34. További vonatkozó munkák: Prinz, Michael: Brot und Dividende. Konsumvereine in Deutschland und England vor 1914. Göttingen, 1996. Vandenhoeck und Ruprecht. PIERENKEMPER, Toni: Haushalt und Verbrauch in historischer Perspektive. Zum Wandel des privaten Verbrauchs in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert. St. Katharinen, 1987. Scripta Mercaturae Verlag. KÖNIG, Wolfgang: Geschichte der Konsumgesellschaft. Stuttgart, 2000. Franz Steiner Verlag. Beiheft Vierteljahrschrift für sozial – und Wirtschaftsgeschichte. LANDAU, Karl-Heinz: Bürgerlicher und proletarischer Konsum im 19. und 20. Jahrhundert. Ein kultursoziologischer Beitrag zur Sozialgeschichte Schichtspezifischen Verbraucherverhaltens. Köln-Wien, 1990. Böhlau. SANDGRUBER, Roman: Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert. München, 1982. Oldenburg Verlag. TEUTEBERG, Hans Jürgen (Szerk.): Durchbruch zum modernen Massenkonsum. Lebensmittelmärkte und Lebensmittelqualität im Städtewachstum des Industriezeitalters. Münster, 1987, F. Copenhagor Verlag. TRIEBEL, Armin: Zwei Klassen und die Vielfalt des Konsums. Haushaltsbudgetierung bei abhängig Erwerbstätigen in Deutschland im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts. Berlin, 1991 (a továbbiakban TRIEBEL, 1991). Utóbbi munka a század első felében keletkezett német háztartásstatistikai felvételek levéltári anyagainak feldolgozását tartalmazza.

² CAMPBELL, Colin: A 18. századi angol fogyasztói forradalom okai. Replika, 1996. május. 21-22. sz.

³ GYÁNI Gábor: Fejezetek a polgárság hazai történetéből. Múltunk 2000. 3. sz.

⁴ Ez utóbbiaknak a háttérbeszűrlése egyébként a városok méretnövekedéséből is következett, mert hűszerezés lélekszám felett a hetipiacok rendszerével már nem lehetett megoldani egy város élelmiszerellátását. TEUTEBERG, Hans Jürgen: Zum Problemfeld Urbanisierung und Ernaeherung im 19. Jahrhundert. In: U.ő.: *Durchbruch zum modernen Massenkonsum*. Münster, 1987. 1-36.

feletti ellenőrzés újkorban szokásos eszközrendszerét – az ellátásról való gondoskodás kikerült a közületek kompetenciájából és az árak felett sem gyakoroltak többé kontrollt – e területen is a szabad kereskedelem elvei érvényesültek. A hétköznapi javak szabadpiaci beszerzése, az ennek megfelelő kereskedelmi hálózat működése, s velejárójaként a reklám, hamar oda vezetett, hogy az egyének/családok társadalmi hovatartozását a jövedelmeik forrásának minemősége mellett – azaz a hagyományos értelemben vett társadalmi státuszuk mellett – egyre inkább a jövedelmeik elköltésének módja határozta meg. Nyilván nem véletlen, hogy ennek egyik első elméleti leírását egy amerikai társadalomtudós, Thorstein Veblen adta közre a XIX. század végén, mert ott váltak először az egyének vásárlói választásai a társadalmi hovatartozást kifejező, illetve alakító tényezőivé.⁵

Jelen dolgozat Budapest néhány társadalmi csoportjának fogyasztási gyakorlatáról mint a társadalmi különbségeket jelző sajátosságokról szeretne egyrészt statikus képet adni, másrészt pedig a fogyasztási különbségek mögött rejlő preferenciák működését a maguk dinamikájában megragadni. Azaz azt szeretnénk vizsgálni, hogy a társadalom különböző közegeiben – adott jövedelem-szint mellett – melyek voltak a lehetséges fogyasztói választások, s azok közül megfontolásaik, igényeik, viszonyításaik, illetve érzelmeik nyomán mit valósítottak meg az egyes családok. Azaz voltaképpen az a kérdés, hogy fogyasztói döntéseiken – a rendelkezésre álló áru kínálat egy részének elutasításán, más részének pedig maguk számára való kiválasztásán – keresztül miként formálták meg önmaguk képét és különítették el ezzel magukat más csoportoktól. Mindehhez az 1920-as 1930-as évek fordulójának egy eddig még ki nem aknázott forráscsoportját hívjuk segítségül.

1928-1931-es fővárosi felvételek keletkezése és eddigi elemzéseik

A Fővárosi Statisztikai Hivatal az 1920-as évek végén rendszeresen készített háztartásstatisztikai felvételeket. Ezeket 1927-ben – egy hasonló németországi felvétellel egy időben⁶ – kezdték meg,

⁵ A fogyasztói társadalom kutatásának elméleti kereteiről részletesebben lásd: GYÁNI GÁBOR: A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig. Historiográfiai vázlat. In: Múltunk 2008/3. sz. 4-16. o., BÓDY ZSOMBOR: A vásárlás és a történelem. A fogyasztás története a politikatörténet, a gazdaságtörténet és a társadalom/kultúrtörténet metszéspontján a német nyelvű történetírásban. In: Múltunk 2008/3. sz. 17-39.

⁶ „Die Lebenshaltung von 2000 Arbeiter-, Angestellten- und

elöször kísérleti jelleggel, csak kevés háztartásra kiterjedően, majd pedig több éven át, több száz háztartás bevonásával folyt a felmérés.⁷ E vizsgálatokkal a hivatal a társadalmi feszültségek akkor korszerűnek tekintett kutatói megközelítéséhez csatlakozott. A szociális feszültségek azonban a felvétel kapcsán Magyarországon sajátos fogalmi nyelven jelentek meg. A kezdeményezés a jelek szerint Dr. Török István nyugdíjas miniszteri tanácsostól indult ki.⁸ Úgy tűnik, ő kezdeményezte a Fővárosi Statisztikai Hivatalnál háztartási vizsgálatok lebonyolítását. A statisztikai hivatal ügyviteli iratai között található rövid írásában vázolta a hasonló külföldi kutatások történetét, majd így vélekedett: „A kispolgári és munkásosztály érdeke, hogy megdönthetetlen adatokkal bizonyítsa az államférfiak előtt, hogy mily magasak a közterhek azoknak a társadalmi rétegeknek a vállain, amelyek fokról fokra való pusztulása valósággal temrehívás azokkal a társadalmi rétegekkel szemben, amelyek a szemében porhintéstől elvakított állam elnézéséből vagy éppen támogatásából duzzasztják jólétüket.”⁹ Azokon kell segíteni, akik szorongatott helyzetben vannak, nem azokon, – véli – akik könnyen szerzik jövedelmüket és „normális emberi igények mértékén felül élnek”. „A feltárt adatok győzni fognak úgy a hazafiatlan irányok megtevesztő adataival, de azoknak a vezérférfiaknak rövidlátásával szemben is, akik nem látják vagy nem akarják elhinni a veszélyt, ami az elhanyagolt társadalmi rétegek feltűnő süllyedésében rejlik [...]” „Ezek az adatok élő szemrehányások lesznek azokkal a kategóriákkal szemben is, amelyek napról-napra, szinte rajonkint szaporodó tömegekben eresztik útnak utcáinkon a le nem tagadható jólétet jelentő autókat, míg a becsületes keresztény munka a gyalogjáró sápadt forgatagában keshedt cipővel tapossa az élet kálváriáját.” A szöveg, amely, mint látható, végül egy antiszemita ressentiment-nal telített képzavar-

Beamtenhaushaltungen.” Berlin, 1932. = Einzelschriften zur Statistik des Deutschen Reichs 22. (2 Bde.).

⁷ Egyes családokról rendszeresen közöltek szórványos adatokat, pl.: Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve. 1928. Szerk. ILLYEFALVI I. Lajos. Bp. 1928. 740-741.. Majd már egy négytagú és egy öttagú család hasonló adatait közölték: Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve. 1929. Szerk. ILLYEFALVI I. Lajos. Bp. 1929. 608-611.

⁸ 1917-ben miniszteri titkár a Belügyminisztérium Közjótékonsági főosztályára beosztva és a Ferenc-József rend tulajdonosa. Magyarország Tiszti Cím és Névtára. Bp. 1917.

⁹ 1927. V. 25-ére datálva. Budapest Főváros Levéltára (BFL). IV. 1419/8. Itt szeretnék köszönetet mondani Héjgy Csaba levéltárosnak, hogy felhívta a figyelmemet a felvételhez kapcsolódó ügyviteli iratokra.

ba torkollott, morális problémaként érzekelte a fogyasztásban megnyilvánuló különbségeket, egyértelműen csak bizonyos társadalmi csoportok szemszögéből szemlélte a kérdést, s az államtól várt segítséget. Török elsősorban a fix fizetésű magán és közalkalmazottakat (XI-VIII. fizetési osztályig), valamint a munkásokat tartotta bevonandónak a vizsgálatba. Javaslatára szerint a kereskedők és iparosok kihagyandók, mert náluk az üzletvitel bevételeit és kiadásait nehéz elválasztani a háztartási kiadásoktól. A kutatás megszervezését alapvetően személyes kapcsolatok révén képzelte el. Török hangsúlyozta, hogy a fent idézett előadásának szellemében kell a családok tájékoztatását megtartani, mert véleménye szerint ilyen jellegű előadásainak köszönhetően lehet a háztartási könyv vezetésére megnyerni a családokat. Mint Török megállapította „a hazafias feladatot aligha fogják épen azok a kispolgári családok vállalni, akiknek szorít a cipőjük, holott ezekre volna nekünk tulajdonképpen szükségünk.”¹⁰ Ezért véleménye szerint jutalmazni kellene a könyvek vezetőit valamivel, talán tüzelőutalvánnyal vagy hasonlóval. 1927 decemberében a statisztikai hivatal igazgatója javasolta is a fővárosi tanácsnak, hogy a kutatás sikere érdekében fizessenek 50 pengőt azoknak a családoknak, aki legalább egy éven át vezetik a háztartási könyvet.¹¹ Ilyen család akkor 300 volt, s ezt a javaslatot a főváros el is fogadta, engedélyezve, hogy maximum 300 családnak ezt az összeget kifizessék.

A tényleges felvétel során a résztvevő családokat néhány szervezeten és e szervezetek tagjainak személyes kapcsolatain keresztül érték el. Az első közreműködő szervezet a Keresztény Magyar Asszonyok Párttömörülése volt. Ezt a szervezetet még 1927 májusában kérték föl a közreműködésre. Segítségükkel csoportvezetőket jelöltek ki, akik személyes, vagy munkahelyi ismeretségi körükben toboroztak családokat a felvételhez. 19 csoportvezető neve és lakcíme található az iratok közt, akik e szervezet révén csatlakoztak a vizsgálathoz. A 19 csoportvezető alá összesen 151 család tartozott, ez a 300-nak csak a fele, tehát a statisztikai hivatal a vizsgálatba nem csak e szervezeten keresztül vont be háztartásokat. Találhatóak utalások „az antialkoholisták” egyesületének és valamilyen „magántisztviselő” szervezetnek a részvételére is, sajnos pontosabb megjelölés nél-

kül. Ez arra utal, hogy a Török által megjelenített ideológia nem kizárólagosan képezte a felvétel eszmei háttérét, a statisztikai hivatalban láthatólag más megfontolások is érvényesültek.

A 19 ismert csoportvezetőből 15 személy azonosítható az 1928-as *Budapesti cím és lakjegyzék* alapján. Közöttük csak egy férfi van, egy dohánygyári osztályvezető. A nők közül nyolc nem saját személyében szerepel a lakcímejegyében, hanem ott csupán férje található meg. Hat viszont saját maga, valamilyen saját foglalkozási megjelöléssel szerepel a címjegyzékben. E megjelölések: magántisztviselő, banknyugdíjas, magánzó, polgári iskolai tanár, posta-segéd-tiszt, posta-ellenőr. Azoknál, akik csak férjük révén azonosíthatóak, a következő foglalkozási megjelölések szerepelnek a lakcímejegyében: MÁV főfelügyelő, magántisztviselő, egy orvos, aki polgári iskolai tanár, nyugdíjas tanfelügyelő, nyomdász, állami tisztviselő, ezenfelül két kissé nehezen feloldható rövidítés: „vill. áll. vez. Főtiszt” és „ny. orsz. pénzt. titk.” E foglalkozási megjelölések többségükben – de nem kizárólag – az államhoz kötődő egzisztenciákra mutatnak (valószínűleg ideértve a két nehezen feloldható rövidítést is), tehát arra a rétegre, amelyet Török eredetileg el szeretett volna érni. Ugyanakkor, mint már utaltam rá, a statisztikai hivatal nem követte mindenben a „munkálatok társadalmi vezetőjeként” emlegetett Török elképzeléseit, hiszen más szervezeteken keresztül is bevont családokat a kutatásba, és mint tudható kereskedők és iparosok is bekerültek végül a mintába, ugyan úgy, mint nagy számban munkások is.

Mint az iratokból kitetszik az 1927 őszén elindult felvételek – miközben a résztvevő családok köre folyamatosan változott – 1931 őszéig biztosan folytak. Ügyeltek arra, hogy a könyveket rendszeresen vezessék, a családokat részletekben menően instruálták, előfordult, hogy egy csoportvezetőt kizártak a vizsgálatból, mert úgy találták, hogy az általa leadott könyvek ugyanannak a kéznek az írásával vannak kitöltve. 1930 októberétől elvileg csak minimum háromfős háztartások részvételét fogadták el.

Az 1928 őszétől 1929 őszig tartó időszakból közölt már adatokat Illyefalvi I. Lajos is, összesen száz családra vonatkozóan, azonban minden részletesebb elemzés nélkül.¹² Az ötven „polgári” és

¹⁰ Török levele 1927. V. 11-én Illyefalvihoz. Ügyviteli Iratok Föv. Stat. Hivatal. BFL IV. 1419/8.

¹¹ Illyefalvi jelentése 1927. dec. 16. Ügyviteli Iratok Föv. Stat. Hivatal. IV. 1419/8.

¹² ILLYEFALVI I. Lajos: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. 1930. 412-439. Uő.: A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai. Bp. 1935. 442-471. Annak magyarázata, hogy az összes háztartási napló feldolgozása elmaradt, s csupán közülük száz adatait tették közzé, egy statisztikatörténeti munka szerint, egyszerűen a

ötven „munkás” családra vonatkozó adatközlést már elemeztem, elsősorban azt vizsgálva, hogy a korabeli statisztikusok által kialakított „munkás” és „polgár” kategóriák mennyire, illetve milyen összefüggésben tekinthetők relevánsnak. Az adatokat elemezve megállapítható volt, hogy a „munkások” 50 családja egy jövedelmi skálán való szóródás ellenére meglehetősen homogénnek mutatkozott a fogyasztás, illetve ebből következően az életmód tekintetében. Ezzel szemben az ötven „polgári” család közül el lehetett különíteni egy a hagyományos, még a dualizmus idejéből öröklött kritériumok szerint is középosztályi életvitelt folytató kisebb csoportot (12 család), akik cselédet tartottak, legalább háromszobás lakásban laktak, s polgári kulturális fogyasztási minták jellemezték őket. A többség azonban ettől eltérő életmódot folytatott. Csupán egy vagy két szobás lakásban lakott, nem tartott cselédet, nem járt bérkocsival vagy taxival, nemigen fordult meg színházban és kávéházi költségek sem akadtak kiadási tételei között, mint ahogy biztosítási díjakat sem igen fizetett. Ez az előbbihez képest szerényebb jövedelmű, a korban mégis a „polgáriak” közé sorolt, ám életmódjában nem a korábbi középosztályi életvitelt követő csoport azonban a munkásságtól mind lakásában, mind étkezésében markánsan eltért. E csoportban az átlagos lakbér több mint kétszerese a munkások lakbérátlagának, s a lakás minőségével kapcsolatos további kiadási tételek (villany- és gázszámla) is arra utalnak, hogy a lakásra vonatkozóan körükben más normák érvényesültek, mint a munkásoknál. Az étkezésben is megfigyelhetők különbségek köztük és a munkások között, amennyiben több húst, gyümölcsöt fogyasztottak és kevesebb kenyeret, mint az utóbbiak. Feltűnő volt a kiadások szintje közötti differencia a higiéniai és egészségügyi kiadások terén, mivel erre a „polgári” rétegben egy főre vetítve is többet költöttek, mint a „munkásoknál” egy családra. Igen lényeges különbségnek mutatkozott még, hogy ezek a családok rendszeresen törlesztettek hiteleket, amelyek a bútorzattól ruhaszámláig sok mindenhez kapcsolódhattak (átlagosan évi 334 pengőt törlesztettek részletekben). A munkások számára – nyilván bizonytalanabb jövedelmi viszonyaik, kétségesebb fizetőképességük miatt – nem volt lehetséges a részletre vásárlás.¹³ Újságra, könyvre is

munka- és költségigényesség lehet. BARANYAI István: A háztartási költségvetési adatfelvételek történeti áttekintése. In: Emlekkötet. Szemelvények a magyar háztartás-statisztika történetéből. Bp. 2000. KSH. 11-31.

¹³ A fogyasztói társadalom kialakulása szempontjából a részletre vásárlásnak nagy jelentősége volt, mert sok család számára

majdnem kétszer annyit költöttek a „polgárok”, mint a „munkások”. Az elemzés végeredményben azt mutatta, hogy a korabeli „munkás” és „polgári” kategóriák – az egyes családok minden variabilitása ellenére – a társadalom különböző zónái közt létező különbségeket ragadtak meg. A „polgári” réteg ugyanakkor jelentős részben nem a klasszikus polgári életvezetést folytató családokból állt, hanem olyan családokból, amelyekben egy formálódó új társadalmi csoport képviselőit láthatjuk, mégpedig az Európában ekkortájt kibontakozni kezdő fogyasztói társadalom széles középrétegének képviselőit (akikhez majd a munkásság is asszimilálódni fog, amikor a zártabb munkás életmód felbomlik, és ők is átveszik az új fogyasztói értékeket).¹⁴

E száz család adatainak közlésén túl további szisztematikus adatközlésre a felvétel eredményeiből nem került sor. Az adatok elemzése félbemaradt. Amikor a világgazdasági válságnak a Fővárosi Statisztikai Hivatalt is érintő megszorító hatásai elmúltak, nem vették újra elő az 1920-as '30-as évek fordulóján gyűjtött anyagot (háztartási naplók vezetése még 1931-ben is folyt). Csupán egy évtizeddel később és akkor is csak elnagyoltan és bizonyos szempontok szerint elemezték az akkor felgyűlt adatmennyiséget. Ezen elemzéseknek csak egy részét hozták nyilvánosságra. A publikált elemzésekben a legalább egy éven át naplót vezetett 365 családból – 26 „egyéb” kategóriába sorolt háztartás elkülönítése mellett – ismét a „polgári” (158 család) és a „munkás” (181 család) háztartások csoportjait alakították ki és két kérdést vizsgáltak meg esetükben. Az egyik arra a korabeli háztartásstatisztikában ismert törvényszerűsége vonatkozott, hogy a jövedelem növekedésével párhuzamosan, bár nő az élelmezésre fordított kiadások összege, de aránya az összjövedelmen belül mégis csökken. Ezt az összefüggést ez esetben is igazolva látták (Lásd 1. táblázat). Figyelemre méltó, hogy a két legalsó jövedelmi kategóriában a „polgári” családok abszolút értékben kevesebbet költöttek élelmezésre, mint a „munkások”. Erre a jelenségre az elemzés során később visszatérünk.

A másik megvizsgált kérdés hasonló természetű. A korabeli háztartásstatisztika feltételezte,

ra elérhetővé tette olyan fogyasztási cikkek beszerzését, amelyeket máskülönben nem tudtak volna megvásárolni, s így a luxusárúk folyamatosan tartó demokratizálódásának egyik elősegítője volt. HANSEN, Ursula – BODE, Mathias: Marketing und Konsum. Theorie und Praxis von der Industrialisierung bis ins 21. Jahrhundert. Verlag Franz Vahlen München, 1999. 144.

¹⁴ A részletes elemzést lásd: BÓDY Zsombor: Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez. In: Korall 10. 2002. december. 187-199.

hogy a lakbérre fordított összeg aránya nő az összjövedelem csökkenésével párhuzamosan. Ezt a tételt is sikerült igazolni a rendelkezésre álló

1. táblázat: *Munkás- és polgári háztartások élelmezési kiadásainak összege és aránya jövedelem nagyság szerint (Forrás: Statisztikai Értesítő 1942. december. 280. old.)*

Évi kiadás egy fogyasztási egységre (P) *	Munkásháztartások			Polgári háztartások		
	Családok száma	Összkiadás** (P)	Élelmi kiadás*** (P)(%)	Családok száma	Összkiadás**	Élelmi kiadás*** (P)(%)
3001-	1	2244	765 34%	10	3341	888 26%
2001-3000	2	1956	760 38%	28	2224	726 32%
1501-2000	19	1501	587 39%	36	1633	609 37%
1001-1500	57	1079	536 49%	55	1198	550 46%
751-1000	49	807	432 53%	19	853	446 52%
501-750	42	591	369 62%	9	594	356 60%
-500	11	444	287 64%	1	347	226 65%
Átlag	181	841	441 52%	158	1475	577 39%

*A fogyasztási egység fogalmát a nemzetközi statisztika nyomán azért vezették be, hogy standardizálhassák az adatokat. Egy felnőtt férfit tekintettek 1 fogyasztási egységnek, a felnőtt nőt 0,8-nak, a gyermekeket pedig nemüktől és koruktól függően 0,3-tól 0,8-ig osztották be. Longworthly módszere szerint.

**A családok átlagos összes kiadása.

***A családok átlagos élelmiszerkiadása összegben és az összkiadás százalékában.

anyagban, ugyanakkor további figyelemreméltó különbségeket is észleltek a „munkás” és a „polgári” kategóriák között. Ugyanazon jövedelmi sávba eső „munkás” és „polgári” családok közül a „polgáriak” mindig számottevően többet költöttek lakásra. Például az évi 3000 és 4500 pengő összjövedelmű munkáscsaládok kiadásai között 14%-ot tett ki a lakbér, ami átlagosan 449 pengőnek felel meg, míg az ugyanezen jövedelmi sávba eső „polgári” családok 786 pengőt adtak ki lakbér fejében, ami összkiadásuk 22,7%-a volt. A tanulmány ismeretlen szerzője e jelenséget így kommentálja: „A lakásigény mindig egyéni, a közfelfogás szellemében azonban a polgári jólét kifejezője. Innen származik, hogy egyes polgári háztartások e téren erejükön felül költenek.”¹⁵

Nem kevésbé érdekesek a '40-es évek elején készült nem publikált elemzések. Ezek ugyanis az elfogyasztott élelmiszerek összetételét vizsgálták, alapvetően a bevitt kalóriamennyiséget, ennek állati vagy növényi eredetét, illetve a fehérjebevitel nagyságát firtatva, megint csak megkülönböztetve növényi és állati eredet szerint. E vizsgálódások célja az 1940-es évek elején a háborús jegyrendszer tudományos megalapozása volt, annak megállapítása, hogy a népesség milyen élelmiszerforrásokból fedezi tápanyagszükségletét. E számítások szerint nincs számottevő különbség az egyes társadalmi csoportok között az elfogyasztott kaló-

riamennyiség tekintetében. A legtöbbet evő köz-tisztviselőkhöz képest a legkevesebbet fogyasztó önálló kereskedők – ők még az egy szinten lévő önálló iparosok és munkások értékénél is kicsivel kevesebbet fogyasztottak – csak 10%-kal kevesebb kalóriát vettek magukhoz. (Ez utóbbi valamivel több, mint napi 2100 kalória, ami ha tekintetbe vesszük, hogy a folyadékok kalóriaértékével minden jel szerint nem számoltak, nem tekinthető kevésnek.) Némi eltérés mutatkozik azonban a bevitt kalória-mennyiség forrását illetően, mert a munkásoknál ennek 32%-a származott állati eredetű élelmiszerből, a többi növényiből, a szabadfoglalkozásúaknál viszont már 42% volt az állati eredetű kalória aránya. A többi csoport e két érték között helyezkedett el, az iparosok, kereskedők, kereskedelmi alkalmazottak, és még a legzsírosabban táplálkozó altiszték is inkább a munkássághoz közel, a köz-, és magántisztviselők pedig a szabadfoglalkozásúak közelében.¹⁶

A felvétel alapján a korabeli statisztikusok által elvégzett és részben kiadott elemzéseknél jóval részletesebb és árnyaltabb vizsgálódást tesznek lehetővé a felvételnek Budapest Főváros Levéltárában fennmaradt anyagai. A feldolgozás során – a végül soha el nem készült összegzéshez – készítet-

¹⁵ Statisztikai Értesítő 1942. december. Törvényszerűségek a budapesti háztartások élelmezési és egyéb kiadásaiban. 279-284. Szerző nélkül. Az idézett mondat: 284.

¹⁶ A csoportok egészére találhatóak meg évre összesített kalória-fogyasztási adatok, amelyekből a létszám ismeretében ki lehet számítani az egy főre jutó értékeket. Az évi 3000-4500 p összjövedelemmel rendelkező munkáscsaládok a mintába került munkások felső harmadát alkották. Forrás: BFL IV. 1419. Bp. Szfv. Stat. Hiv. iratai. i. Háztartási statisztikai felvétel és feldolgozások iratai. 1928-1929. 1. doboz.

különböző, köztes eredményeket tartalmazó táblázatok számos felhasználható adatot tartalmaznak, s megmaradt 12 háztartási napló is (Budapest Főváros Levéltára a háztartási könyveket leselejtezte, s csupán egy tucatot őrzött meg, a levéltári logika alapján, mintának). Itt lényeges adatok a „munkás” – „polgár” csoportosításnál sokkal részletesebb felbontásban találhatóak meg. A munkás kategória mellett ugyanis – amelyet figyelemreméltó módon nem tudtak felbontani, csupán a közszolgálati altiszteket emelték ki közülük¹⁷ – az önálló iparosok, kereskedők, a kereskedelmi alkalmazottak, magántisztviselők, köztisztviselők és szabadfoglalkozásúak csoportjaiban összegezték a háztartási naplókból nyert adatokat.

A háztartásstatisztikai felvétel elemzése

Miről is tudósítanak a táblázatos formában a jövedelmi és kiadási adatok, amelyeket a korabeli statisztikusok az egyes ismert társadalmi csoportok neve alatt összegezték? Az adatfelvétel, keletkezését tekintve nyilvánvalóan messze áll bármilyen értelemben vett reprezentativitástól. Kérdéses lehet az is, hogy mennyiben relevánsak a korban kialakított társadalmi csoportok. Sajnos arra nincs lehetőség, hogy a korabeli kategóriákat felbontva, családi szintre visszamenve elemezzük az adatokat.¹⁸ Kérdés, hogy a statisztikusok által használt kategóriák milyen mértékben és milyen módon fellelhetőek meg a társadalom valamely változóként mentén megragadható, vagy éppen a közismeret-

¹⁷ Ebben egyaránt szerepet játszhat az, hogy a munkások min-tába került csoportja valóban homogénebb réteg volt a „polgári” név alatt összefogott konglomerátumnál, amit valószínűsít-hetünk, ha tekintetbe vesszük, hogy a felvételbe a munkásság felsőbb rétegéből sikerült családokat bevonni, illetve számítha-tott az is, hogy a középosztálybeli statisztikusoknak nem volt „szeme” a munkásságon belüli különbségekhez.

¹⁸ Rendelkezésre áll a felvételben résztvevők neve és címe, más táblázatokban pedig bizonyos adatok háztartásonkénti bontásban találhatóak meg. Azonban e két táblázat összekap-csolása sajnos nem lehetséges. A családokat számmal jelölték meg, azonban valamilyen okból később átszámolták őket. Lé-tezik olyan táblázat is, ahol régi és új számmal egyaránt szere-pelnek a háztartások, s ennek segítségével elvileg összekap-csolható lenne a név és laccím bizonyos, a családra vonatkozó adatokkal, ám ezek a számok ceruzával írtan, elmosódva, a tö-redezett papír szélén sokszor olvashatatlanul állnak. Ráadásul az összekapcsolás, ha egy almintánál hozzávetőleges sikerrel megoldható volna is (erre mintegy 40 család esetében kísérlet-et tettünk) nem vezetne el éppen a legérdekesebb fogyasztási adatokig. Azok a családi bontásban lévő adatok, amelyeket így névvel, laccímmel lehetne összekapcsolni, ugyanis nem a fo-gyasztás legfontosabb adatai, hanem a családszerkezetre von-atkozó információk (családtagok és életkoruk), illetve az összjövedelem. Ezért a továbbiakban a korabeli statisztikusok által aggregált adatokkal dolgozunk.

ben reprezentált és/vagy öntudatban létező cso-portjainak. Bár mindegyik fogalom a statisztikán kívül is ismert volt a jogban és/vagy a közbeszéd-ben, ám korántsem ugyan olyan mértékben tekint-hetőek a közismeretben meggyökerezett, s főleg nem az oda soroltakat az önkép által is összekap-csoló csoportoknak. Egyik csoportmegnevezés sem ír le egy szilárd kontúrokkal körülírható cso-portot, s nem feltételezhetjük azt, hogy a családok bizonyos külsődleges jellemzők alapján történt együvé sorolása, amit a korabeli statisztikusok végrehajtottak, valódi homogenitásra utalna. Ugyanakkor a különböző csoportmegnevezések alatt összegzett adatok minden az átlagok mögött rejlő variabilitásuk ellenére tekinthetőek úgy, mint tudósítások a társadalom különböző zónáiban megfigyelhető fogyasztási gyakorlatokról. Ez egy-ben természetesen azt jelenti, hogy feltételezzük, a fogyasztási gyakorlatok a társadalom különböző közegeiben jellegzetesen eltérő mintákat mutat-nak. Célunk ezeknek az eltérő gyakorlatoknak a bemutatása, és a gyakorlat alapján az eltérő fo-gyasztói döntések mögött rejlő eltérő motivációk-ra való következtetés.

Jövedelmek

A családok jövedelmének vizsgálatánál itt nem té-rünk ki arra az egyébként nyilvánvalóan fontos kérdésre, hogy a bevétel egyetlen keresőtől szár-mazott-e, vagy több családtag is hozzájárult a csa-lád létfenntartásához, illetve, hogy hányféle for-rásból, fő és mellékállásokból származott-e a jö-vedelem.¹⁹ Meg kell említenünk azonban egy a jö-vedelem formáját illető lényeges különbséget. A 12 háztartási napló bevétel-rovataiban – az ösz-szegszerű eltéréseket megelőzően – feltűnő kü-lönbség a családfő fizetésének heti vagy havi fel-vétele. Ez a bizonytalanabb állások és a tisztvisel-ői munkák határát jelöli. Ez nyilvánvalóan olyan tényező, amire a kereseteket havi összesítésben egybevető statisztikai hivatali kimutatások elem-zésénél figyelni kell, mert a mennyiségi különbsé-geken túli minőségi differenciákra utal.

A munkásokat (a szakmunkásokat is) napibér-ben fizették, amelyet rendszerint a szombati mun-kanap végén adtak ki. Jobb szakmákban havi ösz-szesítésben ez gyakran nem maradt el a tisztvisel-ői fizetésektől. A tisztviselői jellegű állásokban

¹⁹ Erre nézve lásd: BÓDY Zsombor: Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez. Korall 10. 2002. december. 187-199., valamint POGÁNY Ágnes: Háztartá-sok jövedelemszerkezete a két világháború között Magyaror-szágon. In: Történelmi Szemle 2000. 1-2. 115-127.

viszont havi fix fizetés volt (s ezekhez egyébként némi munkajogi védelem is kapcsolódott, amennyiben volt felmondási idejük, illetve végkielégítésük). A heti jellegű kereseteket túlórák egészíthették ki, a havi fizetésekhez pedig negyedévente lakbérpótlék és karácsonykor vagy újévkor külön juttatás társulhatott. A fix fizetés megléte vagy hiánya, a munkavállalók között egy éles horizontális határvonalat jelentett, amely az életmód lényeges jegyei tekintetében is meghatározónak mutatkozik elemzésünkben. Amint a 2. táblázat adataiból látható, a szabadfoglalkozásúak jövedelmei jelentősen meghaladták a többi, alkalmazotti helyzetű csoportok, de az önálló kereskedők és iparosok jövedelmeit is. Az ő jövedelmük majdnem kétszerese a hozzájuk legközelebb álló köztisztviselőké-

nek és ilyen nagy ugrás más „szomszédos” kategóriák között nem is figyelhető meg. Hasonló arányú különbség éppen a munkások és a köztisztviselők között létezett, utóbbiak keresete nagyjából éppen kétszer akkora, mint az előbbieké, a többi kategóriák pedig e két csoport között helyezkednek el. (A szabadfoglalkozású családok a nagyobb jövedelem birtokában úgy tűnik több gyermeket vállaltak és így az egy főre, illetve egy fogyasztási egységre vetített bevételt nézve a különbség már nem olyan nagy. Ugyanakkor, mivel csak két szabadfoglalkozású család található a mintában, messzemenő következtetéseket nem lehet levonni.) Az önálló iparosok átlagos jövedelmei a munkások átlagjövedelmével azonos szinten mozognak, sőt alatta is maradnak. A jövedelem alacsony

2. táblázat: *Jövedelemátlagok társadalmi rétegenként.**

	Családok száma	Jövedelem háztartásonként	Jövedelem egy főre	Jövedelem egy fogyasztási egységre
Munkások	168	2728 p	699 p	911 p
Altisztek	13	3113 p	793 p	975 p
Iparosok	14	2608 p	730 p	951 p
Kereskedők	3	3465 p	866 p	971 p
Ker. alkalmazottak	19	3742 p	1001 p	1158 p
Magántisztviselők	39	3989 p	1244 p	1545 p
Köztisztviselők	44	5392 p	1511 p	1881 p
Szabadfoglalkozás	2	10303 p	1873 p	2453 p

* BFL IV. 1419. Bp. Szfv. Stat. Hiv. iratai. Háztartási statisztikai felvétel és feldolgozások iratai. 1928-1929. 1. doboz.

voltát az iparosok a család létszámának korlátozásával kompenzálták, s így egy főre, vagy egy fogyasztási egységre vetítve a bevételt, már a munkásságnál magasabb szintre kerülnek.²⁰ A munkásoknál és az iparosoknál jobban keresnek a közszolgálati altisztek. Ez nem meglepő, hiszen közzismert, hogy ezek az állások a korban nagy vonzerővel bírtak mindazok számára, akik biztos kisegyzisztenciára törekedtek, illetve módjukban állt ilyenre törekedni. A kereskedők jövedelme mind egy családra, mind egy főre vetítve felülmúlta az előbb említett három csoportét, amiben semmi meglepő nincs. Váratlan talán, hogy a kereskedelmi alkalmazottak jövedelme mind egy családra, mind egy főre vetítve meghaladta az önálló kereskedőké. Ez talán azzal magyarázható, hogy a mintába került kevés számú kereskedő – mindössze három – e kategória legszegényebbjei köz-

tartozott. A táblázat további csoportjai, a magántisztviselők, köztisztviselők mind további egy-egy lépcsővel magasabb jövedelmi szinten álltak a megelőző csoportnál.

Az egyes csoportok átlaga között mutatkozó különbségekről alkotott képet árnyalja, ha figyelembe vesszük a jövedelmek szóródását az egyes kategóriákon belül. Erre a korabeli statisztikusok által felállított bontásban van lehetőség (Lásd: 3. táblázat.). A jövedelmek szóródásából látható, hogy bár az egyes kategóriák átlagai különböznek, ám bizonyos jövedelmi sávokban bőven van átfedés az egyes kategóriák között. A mintába került munkáscsaládok mintegy egyharmada rendelkezett például évi 3000-4500 pengős jövedelemmel, s ugyanebbe a sávba tartozott a kereskedelmi alkalmazottak közel fele, a magántisztviselő családoknak több mint harmada, s még a köztisztviselőknek is több mint negyede. Persze a munkásoknál a felső egyharmad esett ebbe a sávba, míg a többi kategóriának az alsó harmada, negyede.

²⁰ Hasonló tendencia figyelhető meg általában is az iparosok és munkások gyerekszámával kapcsolatban: GYÁNI Gábor: Magyarország népesedése a Horthy-korban. In: NAGY Mariann (szerk.): Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Pécs, 1997. 385-397.

Gesta VIII (2009) 3–26

3. táblázat: Jövedelmek megoszlása 1928/29 években.*

		Családok száma	Családtagok száma	Fogyasztási egységek száma
<i>Munkások</i>	-2000	35	124	87,3
	2001-3000	75	271	209,6
	3001-4500	53	240	188,9
	4501-6000	5	20	17
<i>Közzszolgálati altisztek</i>	2001-3000	7	27	21,8
	3001-4500	5	20	16,5
	4501-6000	1	4	3,2
<i>Önálló iparosok</i>	-2000	3	12	8,3
	2001-3000	8	27	21,5
	3001-4500	2	6	5,2
	4501-6000	1	5	3,4
<i>Önálló kereskedők</i>	2001-3000	1	4	3,8
	3001-4500	2	8	6,9
<i>Kereskedelmi alkalmazottak</i>	-2000	1	3	2,6
	2001-3000	4	10	8,3
	3001-4500	9	30	25,4
	4501-6000	3	12	10,9
	6001-8000	2	16	14,2
<i>Magántisztviselők</i>	-2000	1	2	1,8
	2001-3000	11	32	26,2
	3001-4500	16	53	42,7
	4501-6000	8	24	19,2
	6001-8000	2	8	5,5
	8001-10000	1	6	4,6
<i>Köztisztviselők</i>	2001-3000	5	12	10,1
	3001-4500	12	38	29,6
	4501-6000	13	48	37,1
	6001-8000	9	37	30,3
	8001-10000	3	11	18
	10001-	2	11	8,7
<i>Szabad-foglalkozásúak</i>	6001-8000	1	6	4,5
	10001-	1	5	4

* BFL. Élelmiszerfogyasztási statisztika IV. 1419.i. 1. doboz.

4. táblázat: Átlagos évi kiadás társadalmi rétegek szerint az 1928/29-es háztartási számadások alapján fogyasztási egységre számolva a nyugdíjas, vagyonából élő és egyéb, ismeretlen foglalkozásúak kivételével.*

	Munkások	Közzszolgálati altiszt	Iparosok	Kereskedők	Kereskedelmi alkalmazottak	Magántisztviselők	Köztisztviselők	Szabad-foglalkozásúak
Családok száma	168	13	14	3	19	39	44	2
Családtagok száma	655	51	50	12	71	125	157	11
Fogyasztási egységek száma	503	41	38	10	61	100	126	8
Élelmezés (P, %)	438 p 52,5%	478 p 51,1%	469 p 50,8%	379 p 44,4%	517 p 48%	571 p 38,3%	639 p 36,7%	679 p 27,2%
Ruházat (P, %)	95 p 11%	113 p 12%	76 p 8%	116 p 13,6%	129 p 12%	173 p 11,6%	229 p 13%	280 p 11,2%
Lakbér (P, %)	105 p 12,5%	101 p 10,8%	122 p 13%	206 p 24%	189 p 17,5%	256 p 17,2%	232 p 13,3%	397 p 16%
Fűtés Világítás (P, %)	50 p 6%	51 p 5,4%	60 p 6,4%	68 p 8%	64 p 6%	94 p 6%	96 p 5,5%	91 p 3,6%
Egyéb (P, %)	143 p 17%	187 p 20%	195 p 21%	86 p 10%	178 p 16,5%	396 p 26,6%	553 p 31,7%	1101 p 44%
Összesen	834 p	934 p	924 p	853 p	1078 p	1488 p	1739p	2494 p

*BFL IV. 1419. i. Bp. Szfv. Stat. Hiv. iratai. Háztartási statisztikai felvétel és feldolgozások iratai. 1928-1929. 3. doboz.

A foglalkozási különbségek tehát, amint az jól ismert, nem jelentenek automatikusan jövedelemkülönbségeket is, ám a különböző társadalmi csoportok azonos jövedelmi nívón élő családjai, mint látni fogjuk, nagyon is eltérő fogyasztási mintákat valósíthattak meg.

Kiadások

Vizsgáljuk meg a bevételek után a kiadásokat. Először nagy vonalakban a fontosabb kiadási tételeket mutatjuk be. Mindegyik társadalmi csoportban valamivel kevesebb kiadás jut egy fogyasztási egységre, mint amennyi bevétel.

A közszolgálati altiszt és az iparos kategóriáknál a különbség az átlagos bevétel és kiadás között nem jelentős, a többi csoportban azonban nagyobb, 100-200 pengő közötti összeg, vagy legalábbis 100 pengőt közelít (a munkásoknál). Ennek magyarázata részben az esetleges megtakarításokban kereshető, valószínűbb azonban, hogy a különbséget jórészt az magyarázza, hogy a kiadások között csak azt vették figyelembe a Fővárosi Statisztikai Hivatal munkatársai, amit rendszeresnek tekintettek és bizonyos rendkívülinek, egyszerinek minősített kiadásoktól eltekintettek.²¹ Az ilyen kiadások nagysága a kereskedők esetében jelentősen módosítja más csoportokhoz képest a pozíciójukat, hiszen míg a bevételek alapján jobb módúak a közszolgálati altiszteknél és az iparosoknál is, addig a kiadásokat tekintve csak a munkásokat múlják valamivel felül. Az elvárhatónak megfelelően a bevettnek tekintett társadalmi hierarchiában felfelé haladva csökken az élelmezésre fordított kiadások aránya az összjövedelemhez képest. A munkások még bevételeik több mint felét (52,6%), a szabadfoglalkozásúak már csak egynevedét (épp 25%-ot) költik élelmiszerre.

Ez a tendencia teljesen megfelel annak, amit e kérdéstről a nemzetközi szakirodalom megállapít. Az egy főre vetített élelmezési kiadásoknál épp ezzel ellenkező irányú a tendencia. A munkások – noha összkiadásuk százalékában a legtöbbit költik élelmezésre – abszolút számokban, egy főre számítva majdnem a legkevesebbet adják ki táplálkozásra. Még náluk is alacsonyabb szinten találjuk a minta – e tekintetben úgy látszik különösen takarékos – kereskedőit. A leggazdagabban a szabadfoglalkozású és a köztisztviselő családokban táplálkoztak. Utóbbiakhoz képest a munkások 31%-kal kevesebbet költöttek élelmiszerre (438

pengő szemben 639 pengővel). A különbség tulajdonképpen az erre költött pengőösszegek tekintetében sem jelentéktelen (31%), az életmód egészére nézve pedig még jelentősebb, hiszen az élelmezésre többlet költő csoportoknál ezek a kiadások az összjövedelem kisebb hányadát teszik ki, mint a munkásoknál, iparosoknál, altiszteknél és kereskedőknél. Figyelembe kell venni azt is, hogy nyilván eltérő minőségű táplálékok állnak a különböző csoportoknál a kiadási tételek mögött. Erre a kérdésre később visszatérek.

A lakbér esetében nagyjából hasonló tendenciát figyelhetünk meg. A munkásoktól kiindulva egyre nagyobb összegeket költöttek lakbérre. Kivételt itt a közszolgálati altisztek és a köztisztviselők csoportja képez, amelyek lakbérre fordított kiadásait talán az esetleges szolgálati lakások megéléte mérsékelte. A kereskedőknél talán az magyarázza a feltűnően magas lakbérkiadást, hogy esetleg az üzlethelyiség bérleti díja is bekerült a lakbérre fordított kiadások közé. A jobb módú kategóriáknál – magán-, és köztisztviselők, szabadfoglalkozásúak – a magasabb lakbérösszeg az összkiadásnak már valamivel kisebb arányát teszi ki, mint a kereskedőknél, vagy kereskedelmi alkalmazottaknál.

A fűtés és világítás költségei aránylag csekély változatosságot mutatnak, fokozatosan emelkednek a lakbér összegével párhuzamosan.

Az egyéb kiadások arányai, amelyek a közlekedés költségein túl a lakberendezésre, higiénia, kultúrára és szabadidőre, egyleti tagdíjakra fordított kiadásokat, valamint a törlesztő részleteket tartalmazza – vagyis mindazt, amit a korabeli statisztika a létfenntartáson túli költségeknek tekintett – igen sokatmondóak. Legkevesebb pénze ilyen célokra a kereskedőknek maradt, nyilván mert aránylag csekély jövedelmükből, viszonylag magas lakbért kellett kifizetniük. Az ő takarékoságuk már az étkezésnél is feltűnő volt. A kereskedőknél, még a munkások is többlet fordíthattak ezekre a kiadásokra mind abszolút értékben, mind pedig az összjövedelmen belüli arányt tekintve. A kereskedelmi alkalmazottak és a közszolgálati altisztek majdnem azonos összeget fordítottak egyéb kiadásokra, azonban az összkiadáson belüli arányt tekintve ez az utóbbiaknál jelent nagyobb hányadot, lévén hogy náluk csekélyebb az összkiadás nagysága. A magántisztviselők, köztisztviselők már jelentősebb kiadásokat fordíthattak az egyéb tétel alatt összefoglalt célokra, a szabadfoglalkozásúak pedig már kiadásuk közel felét (44%) áldozhatták ilyen célokra.

A közvetlen létszükségletre (élelmezés, lakás,

²¹ Erre utal legalábbis, hogy a sokféle táblázatos összesítés között olyan is akad, amely az élelmezési kiadásoknál egyéb költségeket kettébontja „valódi” és „átmeneti” kiadásokra. BFL IV.1419.i. 1. doboz.

fűtés, ruházat) fordított kiadásokon túli egyéb kiadások arányának már a kortárs statisztikusok is nagy jelentőséget tulajdonítottak, s a szakirodalom is – miközben azt feltételezi, hogy a nagyobb

arányú szabadon elkölthető jövedelemmel rendelkezők aránya az ipari forradalomtól kezdődően fokozatosan a legutóbbi időkig nőtt – sokszor az egyéb kiadások arányában véli megragadhatónak

5. táblázat: *Évi fogyasztás egyes fontosabb élelmiszerekből átlagban egy fogyasztási egységre a nyugdíjas, vagyona-ból élő és egyéb, ismeretlen foglalkozásúak kivételével. 1928/29*

	Húsfélék [kg]	Tej [L]	Liszt [kg]	Kenyér [kg]	Burgonya [kg]
Munkások	38,2	126,5	43	131	71
Altisztek	45,3	139	38	117	56
Iparosok	36	142	44	113	87
Kereskedők	32	122	39	119	46
Kereskedelmi alkalmazott	47	148	39	113	67
Magántisztviselők	48	167	32	112	60
Köztisztviselők	56	170	36	105	60
Szabadfoglalkozásúak	39	192	40	85	76

BFL IV. 1419. i. Bp. Szfv. Stat. Hiv. iratai. Háztartási statisztikai felvétel és feldolgozások iratai. 1928-1929. 3. doboz.

a polgárságot az alatt állóktól elválasztó osztályhatárokat is.²² Persze, a társadalmi különbségeket a szabad felhasználású összegek nagysága önmagában nem írja le teljesen, figyelembe kell venni azt is, hogy a létfenntartási szükségletek kielégítése sem azonos formákban és azonos költségekkel történt a társadalom különböző közegeiben, akár a lakásról, ruházatról vagy az étellezésről van szó.

Az étellezésre fordított összegek kapcsán például sajátos különbségeket figyelhetünk meg. Az aggregált adatok szintjén is mutatkoznak csoport-specifikus különbségek a különböző élelmiszercsoportok fogyasztásában. A különböző csoportok eltérő minőségű táplálkozására utal a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal munkatársainak egy összeállítása, amelyben a legfontosabb élelmiszerekre nézve egy fogyasztási egységre vetítve számolták ki az elfogyasztott mennyiségeket (Lásd. 5. táblázat.).

Jól látható, hogy a munkásoknál s hozzájuk hasonlóan az iparosoknál egy fogyasztási egységre vetítve lényegesen több fogyott kenyérből, illetve lisztből, valamint még burgonyából, mint a magasabb jövedelmű társadalmi csoportokban (a magán-, és köztisztviselőknél, a szabadfoglalkozásúakat a csekély elemszám miatt figyelmen kívül

hagyhatjuk), s ugyanakkor lényegesen kevesebb tej, s valamivel kevesebb hús szerepel a kiadásaik között. Tudjuk azonban, hogy a húsfajták megválasztásában is markáns különbség mutatkozik a munkások és a középosztályiak tekintett csoportok között. Utóbbiaknál nem fordul elő például lóhús vásárlása, ami pedig nagy arányt tesz ki a munkásoknál. Fordítva pedig, feltűnő a munkásoknál a borjúhús hiánya, ami gyakori a köz- és magántisztviselőknél, szabadfoglalkozásúaknál.

Az egyes rétegek fogyasztói magatartása összehasonlításban

Mielőtt az egyes rétegek fogyasztási gyakorlatát közelebbről megvizsgálánk két lényeges észrevételt kell tennünk. Az egyik gender-szempon-tú, a másik az alkalmazott módszerre vonatkozik. A szakirodalom egy része abban a tényben, hogy a feleségeknek a polgári rétegekben, de sokszor a jobban fizetett szakmunkások családjában sincs saját kereső foglalkozása, a nők férjektől való függőségének bizonyítékát látja.²³ A fennmaradt háztartási naplók révén megismerhető családok nagy részére is igaz, hogy bennük a feleségek a férjek által megkeresett pénzt költötték. Nem egyértelmű azonban, hogy ez hatalmi viszonyt is jelentene,

²² Angliában 1800-ban mindössze a népesség 10%-a rendelkezett szabadon elkölthető jövedelemmel, 1900-ban már 40%-a. Bécsben a munkások az 1920-as évek végén budapesti társaikhoz hasonlóan kiadásaik felét fordították étellezésre, s a lét-szükségleten túli célokra kiadásaik kevesebb, mint 20%-át szánták. KÖNIG, Wolfgang: Geschichte der Konsumgesellschaft. Stuttgart, 2000. Franz Steiner Verlag. Beiheft Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 121-131.

²³ ELLMEIER, Andrea: Das gekaufte Glück. Konsumentinnen, Konsumarbeit und Familienglück. In: Familie: Arbeitsplatz oder Ort des Glücks? Historische Schnitte ins Private. Picus Verlag, Wien, 1990. Szerk.: BERNOLD, Monika – ELLMEIER, Andrea – GEHMACHER, Johanna – HORNUNG, Ela – RATZENBÖCK, Gertraud – WIRTHENSOHN, Beate. 165-201. o. KADÁR Judit: „Ott-honod az uradé”. Három 20. századi magyar képes hetilap nő- képe. In: Médiakutató, 2002, tél, 78-94.

vagy hogy ha azt jelent, akkor mi a hatalmi viszonyok iránya. A háztartási naplókát ugyanis, ahol volt a családban feleség, ott kivétel nélkül ő is vezette. Nyilvánvalóan azért, mert az ő feladata volt a család otthoni fogyasztásának kézbentartása. A naplók egyértelműen arra utalnak, hogy az élelmiszer és egyéb beszerzések feletti döntés a háziasszonyok kezében volt. E területen nyilvánvalóan rendelkeztek bizonyos önálló kompetenciával, saját döntési térrel, amelyhez a férfiaknak nem volt hozzáférése. Erre utal már az a tény is, hogy az egész adatfelvétel megszervezésekor a Fővárosi Statisztikai Hivatal, legalábbis részben női szervezetekre, és személy szerint pedig szinte kizárólag nőkre támaszkodott. A nőknek, mint a fogyasztás szakértőinek elismert szerepe, a családban is figyelemreméltó módon jelentkezett. Ennek nyomát láthatjuk abban, ahogyan a férfiak saját személyes kiadásai megjelennek a naplókban. A fix fizetéses állásban lévők havi keresetének bevételként történő bejegyzését ugyanis rendszeresen követi kiadási oldalon egy kisebb tétel rögzítése „zsebpénz” vagy „villamos, cigaretta” megjelöléssel. Ez a kiadási tétel, amely a fennmaradt naplókban öt és negyven pengő közötti összegekre rúg, nyilván azt a pénzt jelenti, amelyet a családfő az otthon falain kívül elkölthetett. Ez az az összeg, amellyel valóban teljesen szabadon rendelkezhetett, minden egyéb kiadás, tehát nem csak az étellemezés, hanem a ruházati, lakással kapcsolatos és lakberendezési, szabadidős és kulturális célú kiadások is a feleség kompetenciájába tartoztak, mint ahogy általában is neki lehetett áttekintése a rendelkezésre álló havi keret alakulásáról. Mindez arra utal, hogy a feleségek önálló jövedelemszerzésének hiánya nem feltétlenül a függés jele, a házasság

között kompetencia-megosztás érvényesült, s partneri viszony állhatott fenn.

A második megjegyzés az elemzés során alkalmazott módszerre vonatkozik. Az egyes társadalmi csoportok fogyasztási szerkezete mögött rejlő életvezetési preferenciákat összehasonlítás segítségével próbáljuk megvilágítani. Az egyes csoportok különféle kiadási tételeinek összehasonlítása, ahogy azt fentebb bemutattuk, önmagában nem teszi lehetővé a fogyasztói döntések mintázatokba rendeződésének megértését, s pláne nem a fogyasztói választások motivációinak megközelítését. Ezért a különbségek statikus leírásán túlmenően az összehasonlításnak olyan módját választottuk, amely lehetővé teszi, hogy az életvezetésben megmutatkozó preferenciákat is feltárjuk. Ennek érdekében minden társadalmi csoportra nézve kiszámoltuk – átsúlyozva kiadási szerkezetét – hogy miként alakulnának kiadásai, ha azok valamely másik, karakteresen eltérő csoport kiadási struktúrája szerint oszlanának meg. E módszerrel minden lépésben két-két csoport fogyasztási szerkezete mögött rejlő preferencia-struktúrákat tudjuk egymásra tükrözni, s így az őket rendező logikát azonosítani. Így láthatóvá tehető, hogy milyen más, lehetséges fogyasztási gyakorlatokkal szemben valósították meg a sajátjukat. Lássuk először a munkások és köztisztviselők összevetését. Miként költötték volna el jövedelmüket a munkások, ha a köztisztviselők fogyasztási mintáit követték volna? (Lásd: 6. táblázat.) Először is lényeges megállapítanunk, hogy a hipotetikus kiadási szerkezet lehetséges lett volna, azaz nem ütközik semmilyen abszolút létminimum korlátba, így valóban az életvezetésben megmutatkozó eltérő preferenciákat tükrözi.

6. táblázat: *Munkások hipotetikus kiadásai a köztisztviselők kiadási szerkezete szerint*

	Tényleges kiadások		Hipotetikus kiadások	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Éllemezés	100	438	69,3	304,3
Ruházat	100	95	114,1	109,4
Lakbér	100	105	104,8	110,8
Fűtés-világítás	100	50	90,3	45,8
Egyéb kiadás	100	143	184,3	263,5
Összes kiadás		834,04		833,8*

* A valódi és a hipotetikus kiadási szerkezet összegének eltérése a törtek kerekítéséből adódott a számítás során.

Wy(q) y társadalmi csoport szükségletintenzitása q termék esetében c összehasonlító csoportra vonatkoztatva (Triebel, 1991. 43.)

$$100 \times \frac{Q_c}{q_c} \times \frac{q_y}{Q_y} = Wy(q)$$

Qc a c összehasonlító csoport összkiadása
qc a c összehasonlító csoport kiadása az adott q termékre
Qy az y társadalmi csoport összkiadása
Qy az y társadalmi csoport kiadása a q termékre

A munkások, ha kiadásait a köztisztviselőknek megfelelően osztották volna be, élelmezési kiadásaita redukálták volna jelentős mértékben és egyéb célú – itt a higiéniai, kulturális és szabadidősnek tekinthető kiadások összegződnek – ráfordításait növelték volna meg igen számottevő mértékben. A két csoport összehasonlításának természetéből adódik, hogy ha a számítást az ellen-

kező irányba végezzük el, vagyis a köztisztviselők hipotetikus kiadásait számoljuk ki a munkások kiadási szerkezete szerint, akkor inverz eredményre jutunk, azaz azt láthatjuk, hogy a köztisztviselők sokkal többet költenének élelmiszerekre és lényegesen kevesebbet egyéb kiadásokra, ha a munkások kiadási szerkezete szerint oszlanának meg kiadásai.

7. táblázat: *Köztisztviselők hipotetikus kiadásai a munkások kiadási szerkezete szerint*

	Tényleges kiadások		Hipotetikus kiadások	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Élelmezés	100	639,16	143,1	914,9
Ruházat	100	229,91	87	200
Lakbér	100	232,72	94,7	220,4
Fűtés-világítás	100	96,28	109,9	105,8
Egyéb kiadás	100	553,58	53,8	298,2
Összes kiadás	100	1739,48		1739,31

Hogyan magyarázhatjuk ezt a feltűnő különbséget? Figyelembe kell vennünk, hogy a köztisztviselőknél az összkiadáson belül arányában jóval szerényebb élelmezési kiadások, abszolút számokat tekintve jelentősen nagyobb összegek annál, mint amit a munkások élelmezésre tudtak fordítani. Köztisztviselők számára nem lett volna értelme még tovább növelni az élelmezésre fordított összegeket, mert bár mindig lehet még kifinomultabb, még drágább ételeket beszerezni, ezek már sem élvezeti értékben, sem a társadalmi státusz alátámasztása szempontjából nem adnak annyit, hogy megérnék a ráfordítást. Miközben a köztisztviselők tehát bőségesebb étkezés mellett is megengedhetnek maguknak jelentősebb kiadási tételeket a szabadidővel és a kultúrával kapcsolatban, addig a munkások életmódjába ez úgy tűnik, hogy nem fért bele. Egy munkáscsalád számára nyilván nem lett volna értelme igen puritán étkezést vál-

lalva megnövelni a szabadidős és kulturális kiadásokat, amit a köztisztviselők kiadási szerkezetének az átvétele jelentett volna. Így esetükben logikus, hogy táplálkozásukat nem minimalizálták a lehetséges legalsóbb szintre, hanem csekély jövedelmükből – a jobb lakásra, vagy szabadidős szórakozásra való törekvés helyett – inkább bőségesen táplálkoztak.

Talán többet mond a munkások életvezetési preferenciáiról, ha kiadásait egy a köztisztviselőknél jóval szerényebb anyagi nívón álló, de már fix fizetéssel csoportjával vetjük össze. Erre a célra a kereskedelmi alkalmazottak kínálkoznak, hisz náluk az egy fogyasztási egységre számolt éves kiadás körülbelül 200 pengővel haladja csak meg a munkásokét. (Míg a köztisztviselők több mint kétszer annyit költhetnek évente egy fogyasztási egységre számolva, mint a munkások.) Amint azt a táblázat mutatja, a munkások kiadási szerkezete,

8. táblázat: *Munkások hipotetikus kiadásai a kereskedelmi alkalmazottak kiadási szerkezete szerint*

	Tényleges		Hipotetikus	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Élelmezés	100	438,69	91,2	400,29
Ruházat	100	95,93	104	99,81
Lakbér	100	105,68	138,2	146,15
Fűtés világítás	100	50,74	98,5	49,99
Egyéb	100	142,99	96,3	137,77
Összes kiadás		834,04		834,01p

ha a kereskedelmi alkalmazottak preferenciáit követnék, igazán jelentősen a lakbér tekintetében

változna. Erre sokkal többet költenének, kisebb mértékben a ruházatkodás költségei is emelkedné-

nek, s az étkezésre, illetve az egyéb kiadásokra adnának ki kevesebbet. Mivel ez a hipotetikus kiadási szerkezet is lehetséges lett volna, azaz nem ütközött volna a létminimum abszolút korlátaiba, ismét a két csoport preferenciáinak különbségeit jelzik az eltérések. A kereskedelmi alkalmazottak láthatólag óriási jelentőséget tulajdonítottak lakásuk milyenségének a munkásokhoz képest. Más szóval a munkásokat nem érdekelték azok az igények, amelyek a kereskedelmi alkalmazottakat lakásuk helyének és méretének megválasztásánál vezették. A munkások a kereskedelmi alkalmazottakkal összevetve „hedonistának” mutatkoznak, hiszen többet költenek étkezésre és egyéb kiadásokra, s lakásukkal kapcsolatban nem törekednek az anyagilag elérhető legmagasabb színvonal megvalósítására. A munkássággal kapcsolatban több esetben megállapították már, hogy részben mentalitásbeli okokból, a létminimumon túli jövedelmüket inkább bőséges táplálkozásra költötték.²⁴ Az adatok ilyen értelmezését támasztja alá az is, hogy a munkásoknál az egy fogyasztási egységre jutó élelmezési kiadások nem jelentettek valamiféle létminimumot, hiszen a mintában szereplő kereskedők családjaiban, ahol úgy tűnik igazán puritán életmódra kényszerültek, vagy kényszerítették magukat, az egy fogyasztási egységre jutó élelmezési kiadás még a munkások – kereskedelmi alkalmazottak kiadásai alapján számolt hipotetikus – élelmezési kiadásainál is jelentősen alacsonyabb (379 pengő négyszázzal szemben). Vagyis a munkások is mérsékelhették volna élelmezési kiadásaikat, ha a lakás és ruházatkódás szempontjai a kereskedelmi alkalmazottakhoz hasonló fontosságúak lettek volna számukra.²⁵ Amennyiben egy munkás család fogyasztási egységenként körülbelül évi negyven pengővel csökkentette volna élel-

mezési kiadásait, akkor – ha 2,5 fogyasztási egységből áll a család – az a lakbérre fordított kiadások megduplázódását jelenthette volna, tehát valódi minőségi változtatást tett volna lehetővé a lakás tekintetében.²⁶ A munkásokat azonban racionális megfontolások is távol tarthatták attól, hogy többet áldozzanak lakásra. Egy a munkás szintnél magasabb igényeket képviselő lakás megszerzése számukra nem jelentett volna társadalmi emelkedést, hiszen a „magasabb” státusz egyéb kellékei (iskoláztatás, megfelelő ruházatkódás, havi fixes állás) és a megfelelő viselkedési kompetenciák továbbra is hiányoztak volna. Így egy „jobb” lakás megszerzése esetükben csak státuszinkonzisztenciára vezetett volna, ami a saját munkás közegüktől esetleg eltávolította volna őket, anélkül, hogy valamely „magasabb” csoportba igazán integrálódhattak volna.²⁷

A munkásság életmódjáról az összehasonlítás alapján általánosságban mondottakat három háztartási napló elemzésével tudjuk konkretizálni. A levéltár által megőrzött egyik háztartási napló egy olyan munkáscsaládtól maradt fenn, amelynek összjövedelme bőven elérte az alacsonyabb fixfi-

²⁶ E számítás mintegy 2000 pengős évi összbevétel mellett állja meg a helyét. Ekkora jövedelemmel pedig nem kevés munkás háztartás rendelkezett, lásd: 3. táblázat.

²⁷ Érdekes összehasonlítást tehetünk a bécsi munkás-háztartásokkal. Bécsben az I. világháború előtti 1912-es adatokhoz képest 1929-re jelentősen csökkent a lakbérre fordított kiadások aránya (14,2%-ról 3,9-re). Ennek magyarázata, hogy Bécsben – ellentétben a magyar fővárossal – a világháborús évek kötött lakásgazdálkodását nem oldották föl, azaz a lakbéréket hatóságilag alacsony szinten tartották. A felszabaduló jövedelem nagy része az egyéb kiadások közé került át (12%-ról 21%-ra nőtt az ide tartozó kiadások aránya). A magyar statisztika kategóriarendszerében itt találhatóak a higiéniai kiadások is, az osztrákban azonban jelentős részben nem, mivel külön kezelték a ruhamosást. Így az egyéb kiadások itt nagyrészt szabadidős és társasági, valamint egyesületi költségeket tartalmaznak, ami arra utal, hogy az osztrák főváros munkássága számára ez fontosabb volt, illetve több lehetőséggel rendelkezett e téren, mint a budapesti. (Forrás: SANDGRUBER, Roman: Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert. München, 1982. Oldenburg Verlag, 385. o.) A bécsi adatok alapjaiban hasonlóak a budapestiekkel. Az I. világháború előtti időkhöz képest az 1929-es adatoknál változást jelent a lakbérre fordított kiadások nagyon alacsony aránya. Ennek magyarázata, hogy Bécsben – ellentétben a magyar fővárossal – a világháborús évek kötött lakásgazdálkodását nem oldották föl, azaz a lakbéréket hatóságilag alacsony szinten tartották. A felszabaduló jövedelem nagy része az egyéb kiadások közé került át. A magyar statisztika kategóriarendszerében itt találhatóak a higiéniai kiadások is, az osztrákban azonban jelentős részben nem, mivel külön kezelték a ruhamosást. Így az egyéb kiadások itt nagyrészt szabadidős és társasági valamint egyesületi költségeket tartalmaznak, ami arra utal, hogy az osztrák főváros munkássága számára ez fontosabb volt, illetve több lehetőséggel rendelkezett e téren, mint a budapesti.

²⁴ Az I. világháború előtti Bécsben a munkások kiadásai között az élelmiszer, élvezeti cikkek és dohányárú aránya 66%-ot tett ki. Az ezen és a lakáson, ruházatkódáson túli egyéb kiadásokra mindössze 12%-jutott. 1929-ben már némileg kevesebbet 58,6%-ot tett ki az élelmezési és élvezeti cikkekre jutó kiadás, miközben 20%-ra nőtt az egyéb higiéniai, művelődési és szabadidős kiadások aránya. (A lakásra fordított összegek a Bécsben a világháború után – ellentétben Budapesttel – még ekkor is fennálló kötött lakásgazdálkodás miatt jelentősen alacsonyabbak voltak, mint 1912-ben.) SANDGRUBER, Roman: Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert. München, 1982. Oldenburg Verlag. A számadatok: 385. o. A munkás hedonizmusról: 249-251. o.

²⁵ A köztisztviselők és munkások összevetése nem mutatott ekkora különbséget a lakbér tekintetében. Ennek minden bizonnyal az az oka, hogy a köztisztviselők között akadtak, akik szolgálati lakásban éltek, s ez ennél a csoportnál az egy fogyasztási egységre jutó lakbér átlagos összegét levitte.

zetéses kategóriák keresetét is.²⁸ A házaspárból, öt gyerekből és egy nagymamából álló háztartás havi összjövedelme 300 pengő körül ingadozott meglehetősen nagy szóródással, egyszer került 200 pengő alá, egyszer pedig 400 pengő fölé az összjövedelem. A havi átlagjövedelem 283,65 pengő volt. A fő bevételi forrást az apa – minden valószínűség szerint egy lakatos – keresete képezte, mely heti 25–40 pengő között mozgott. Ehhez azonban nem teljesen rendszeresen, de kiegészítésként hozzájött még a három gyerek ingadozó, az apánál csekélyebb keresete. Továbbá a család tavasztól ősziig két zöldséges bódét is üzemeltetett valamelyik piacon, s innen rendszerint feltüntettek üzleti bevételt, a legmagasabbat júniusban, ám a bevallott haszon, ami az árubeszerzésre fordított összegek után fennmaradt, a legnagyobb forgalmat hozó nyári hónapokban sem volt több 60–70 pengőnél. A piaci árusítás egyik alapja egy telek, ahol gyümölcs és zöldség termett, de természetesen távolról sem ez volt az eladott áruk fő forrása. A telek és az, hogy a villamos-költségek feltüntetésénél gyakran azt írják, hogy „villamos Pestre” arra utal, hogy valahol a város belső területein kívül laktak. Októberben eladták két piaci bódéjukat, összesen 80 pengőért. További bevételt jelentett, hogy a háztartási könyvet vezető háziasszony öcsöcse rendszeresen náluk ebédelt, s ezért heti öt, napi egy pengőt fizetett. Ebből a jövedelemből a család „kispolgáris” jólétben élt. A karácsonyt a fennmaradt háztartási könyvek más munkás családjainál gazdagabban bonyolították le, s egyébként is rendszeres volt a gyerekeknek a színes ceruza, írka, sütemény vásárlása és feltehetően miattuk vettek sok tejet. Étkezésre 1930 novemberében – az aktuális havi 280 pengős – bevételük 41%-át költötték. Táplálkozásuk gazdag és változatos, de valószínűleg nem volt túl egészséges, mert a télen vásárolt déligyümölcsök, főzelékfélék mellett sokszor vettek szalonnát, töpörtyűt, rendkívül sok zsírt, s sertéshúsokat. Sok bor is fogyott ugyanakkor (literenként egy pengő), és cigaretta. A gyerekek néha moziba mentek. A kispolgári jóléthez tartozott, hogy – a sok kenyér mellett – gyakran vásároltak zsömlét (darabja öt fillér), valamint valódi kávét (de persze ők is ittak Frank pótkávét, aminek ára negyede volt a valódinak), kakaót, továbbá az újság vásárlása hétvégére, néha *Tolnai Világlapjának* a beszerzése, s az, hogy az apa minden heti fizetés kézhezvétele után látogatást tett egy borbélynál (40 fillér). A viszonylagos jólétet a család létszámához képest

azért nem túl nagy összjövedelem mellett valószínűleg az tette lehetővé – mintha csak a munkás hedonizmus szakirodalomban található állítását, illetve a munkások lakásukkal szembeni igénytelenségének tételét illusztrálnák –, hogy lakbérként csupán havi húsz pengőt fizettek ki, ami a család létszámához képest igencsak kicsi lakásra utal. Ugyanakkor már a fix fizetéses családok felé mutat kiadásaik között két tétel: az egyik a hetente rendszeresen fizetett, bár rendkívül kicsi, két pengős ruharészlet – a részletre vásárlás a fix keresetű rétegek gyakorlata, illetve számukra volt hitel a közeli fűszeresen kívüli boltokban is – a másik pedig a rádió tartása, amiért havi 2.60-at adtak ki. Ennek a családnak a viszonylagos jóléte azonban törekenynek bizonyult. Az apa betegsége szeptemberben még nem vezetett a bevételek csökkenéséhez, mert a heti 22 pengős táppénz mellett még 10–11 pengős mellékkeresetre is szert tudott tenni. Korábban is előfordultak táppénzes időszakok, ez akár – a mellékeresettel kombinálva – tudatos stratégiának is tűnhetne. Októberben azonban a rosszul lett apához kihívott orvosnak tíz pengőt kellett adni, majd másnap két pengőt az elhunytat felöltöztető asszonynak. Sajnos a háztartási napló itt – éppen egy év elteltével – megszakad, s nem tudjuk, hogy a család hogyan élt a családfő halála és keresetének kiesése után.

Persze akadtak a munkásság sorában olyan családok is, amelyek egészen nyomorúságos jövedelmi helyzetük miatt nem követhették a táplálkozás-orientált fogyasztási mintát, illetve általában is messze elmaradtak attól, amit a fenti család „munkás jóléte” jelentett. Az 582-es számon nyilvántartott családban a családfő mellett az ő édesanyja és 8-9 éves fia élt, anya nélkül. A családfő az egy évre szóló feljegyzések ideje alatt mindössze két hétben – a legelső kettőben – rendelkezett heti fizetéssel, 36 pengővel, ami elég jó munkás fizetésnek számított. Ezután azonban munkanélküli lett, s a feljegyzések további ideje alatt csupán alkalmi munkákból tudott csekély – havi 1-2 pengőtől 20 pengőig terjedő – keresetre szert tenni. A család egyetlen rendszeres bevételi forrása a családfő édesanyjának nyugdíja volt, ami havi 30 pengőt tett ki. Ezt azonban szinte teljesen elvitte a havi lakbér, ami 28 pengőre rúgott. Az idős asszony fehérmemű foltozással, varrással keresett még némi pénzt, ez azonban soha sem érte el a 10 pengőt. Ezeket a csekély összegeket egészítették még ki a sógortól érkező kölcsönök – 10-20 pengős tételek, amelyek bizonyára gyakorlatilag inkább ajándéknak számítottak (visszaadásuknak nincs nyoma a kiadások között), húsvétra például

²⁸ BFL IV. 1419. 4. doboz. 567. számú család.

három kg sonka – és különféle tárgyak eladása, illetve zálogba adása. Először ruhadarabok, majd ágynemű, utóbb ágy- és asztalterítő kerültek zálogba, illetve eladásra, majd pedig Jókai-, és Mikszáth-kötetek, végül utánuk a könyvszekrény is, utoljára pedig egy állótűkör. Bár a megjelölt alkalmi munkák arra vallanak, hogy a családfő lakatos volt, azonban nem csak a 30 pengő értékű kézimunka terítők, a könyvek, hanem az eladott ruhák között szereplő régi zsakett – és talán maga az a tény is, hogy a nagymama nyugdíjat kapott – arra vallanak, hogy a család már korábban a középosztályból lefelé tartva érhetette el azt az időpontot, amikor a világgazdasági válság munkanélküliséggel sújtotta a családfőt. Bárhogy is volt, ezzel elég szegényre váltak, noha lakásukat végig megőrizték. A feljegyzések első két hetében elég magas a cigaretta-költség, majd a munka elvesztése után legelőször ez csökken minimálisra. Sokszor napokon át csak tej és kenyér szerepel a kiadási tételek között. Rendszeres azért a burgonya, a hagyma és a káposzta beszerzése is és ezt az étkezést tette változatosabbá néha a lencse, bab, búzadara vásárlása, havonta néhányszor pedig hús – leggyakrabban lóhús – vagy szalonna fogyasztása, majd a nyár beköszöntével néha a friss gyümölcsök beszerzése. A túlélés érdekében egy idő után albérlőt fogadtak lakásukba, aki heti öt pengőt fizetett a szobáért. A lakásuk bére, havi 28 pengő, eleve is elég szerény összeg, tehát valószínűleg maximum szobakonyhás lakásról lehetett szó. Az albérlő segítségével havi 80-100 pengő közötti szinten tudták stabilizálni a háromfős háztartás bevételeit. Ehhez járult még egyszer 25 kilogramm burgonya egy állami segélyakció keretében.²⁹

A zöldséges munkáscsalád és a munkanélküli család közötti anyagi szinten élt egy háromtagú család, amelyet egy munkás foglalkozású apa, felesége és egyéves kislányuk alkotott.³⁰ Ez a család tehát a családi életciklus kezdetén tart, szemben a legelőször tárgyalt népes családdal. A családfő itt kb. 95 pengőt keresett havonta, részletekben, s állandó bevételforrásnak számított az udvartakarítás, amit nyilván az asszony végezett. Ezért a havi 30 pengős lakbérből elengedtek 15 pengőt a családnak. Némiképp mellékkeresetet jelentett még a zárjavításért és alkalmi munkákért kapott

²⁹ 582 számú család 2. doboz. Számukra nagy jelentőségű volt a háztartási könyv előző évi vezetéséért 1931 januárjában kapott 50 pengő. Ebben a hónapban megugrott a húsfogyasztás, s a nagymama néhányszor süteményt sütött, legalábbis erre lehet következtetni a hozzávalók beszerzéséből.

³⁰ BFL IV. 1419. 4. doboz. 509. számú család.

1–2 pengős, inkább borralalószerű jövedelem. E jövedelem mellett elég rendszeresen szorult kölcsönkérésre a család. Április elsején például az asszony kölcsönkért egy pengőt és ebből vett fél liter tejet, két zsemlyét, két dkg kávé (16 fillér), negyed kiló cukrot, fél kiló tarkababot. A 110–150 pengő között szóródó havi jövedelem azért lehetővé tette a rendszeres teafogyasztást, citrommal, az olcsóbb húсок rendszeres beszerzését és néha a legszükségesebb ruhadarabok megvásárlását. 1930 novemberében 63,66 pengőt költöttek összesen ételmezésre, ami e havi jövedelmük 53,4%-a. A lakberendezésre fordított kiadásokat viszont egész évben mindössze egy papír falvédő beszerzése jelentette. Luxustételnek tekinthető a valódi kávé rendszeres, de nagyon kis tételekben történő beszerzése.

A munkások fogyasztási gyakorlatának bemutatása után egy hozzájuk aránylag közel álló kisebb csoport, a közszolgálati altisztek kiadásait vizsgáljuk meg közelebbről, őket is a jövedelem-nagyság tekintetében hozzájuk legközelebb álló fix fizetéses réteggel, a kereskedelmi alkalmazottakkal hasonlítva össze (Lásd: 9. táblázat.).

Az eredmények ebben az esetben is egy lehetséges kiadási szerkezetet mutatnak, vagyis az eltéréseket a két csoport különböző preferenciastruktúrája magyarázza. A különbségek e két csoport összehasonlításában is jelentősek. Úgy tűnik, hogy a munkásoknál jobban kereső közszolgálati altisztek (100 pengővel több kiadás jut náluk egy fogyasztási egységre évente) magasabb jövedelmük ellenére szintén „hedonista” életvitelt folytattak, illetve a kereskedelmi alkalmazottak viszont hozzájuk mérten is óriási jelentőséget tulajdonítottak a lakásnak. Hiszen utóbbiak preferenciái szerint a közszolgálati altisztek kétharmaddal többet költöttek volna lakásukra (bár ebbe a rendkívül nagy arányba beleszámíthatott, hogy esetleges szolgálati lakás megléte levitte a lakbér összegét az altiszteknél), s ennek megfelelően valamivel többet világításra és fűtésre is, s a szükséges összegeket az étkezésből és az egyéb – higiéniai, kulturális és szabadidős – kiadásoktól vonták volna el. Az altisztek azonban nem tartották olyan fontosnak a lakás minőségét, hogy ennek érdekében meghozzák ezeket az áldozatokat. A közszolgálati altisztek életvezetési normáit illusztrálhatja, kifejezetten felfelé törekvő változatban, egy alacsony beosztású MÁV-alkalmazott családja. A férj a fizetését ingadozó összegekben, legtöbbször előleg címén bejegyezve, hetenként kapta. Ehhez a tételhez a bevétel oldalán albérlőktől származó jövedelem járult még. A feleség kézimunkákat ké-

szített, ebbe valószínűleg 17 éves lányuk – aki egyetlen gyerek – is besegített. Az eladott kézimunkák is bevételt jelentettek. Valamennyi bevétel, a férj keresete, az albérlet és a kézimunkából származó jövedelem is meglehetősen nagy ingadozást mutatott – utóbbi néha tíz pengőnél is kevesebb volt, de előfordult, hogy 20 pengő fölött volt – s így az összjövedelem is meglehetősen ingadozó, 150-250 pengő között mozgott. A havi átlag 171 pengő volt. A család a maga igényeivel az anyagiakat tekintve mégis szilárdan állt a lábán. Valahányszor a férj fizetést kapott, tehát hetente, 3, 5, 10, ritkán 15 pengőt „spóregyletbe” tettek. Decemberben ennek eredményeként több mint 160 pengőt kaptak onnan, s a férj karácsonyi segítségével együtt ebben a hónapban így a 365 pengő is meghaladta a bevételüket. A kiadásokat tekintve is átgondolt és visszafogott életvitelt látunk. Helyzetüket nagyban megkönnyítette, hogy vidéki rokonoktól havonta rendszeresen kaptak nagy mennyiségű és változatos tartalmú ételmiszerajándékot. Rendszeresen vásároltak haját, amiből zsirt olvasztottak. Így lakbérük relatív magasabb lehetett, havi 45 pengő, ami köztes összeg az igazi munkáslakások és az igazi polgári otthonok bére között. Lakásuk hagyományos bérházban lehetett, mert előfordul kapupénz a költségek között. A gazdag és kiegyensúlyozott étkezés mellett maradt keret ruházkodásra is. Különösen sokat költöttek a talán középiskolás lányukra. Neki vásároltak a leggyakrabban ruhadarabokat – és külön neki divatlapot –, haját a fodrász rendszeresen ondolálta, s a tandíjon felül a tánciskolájáért is fizettek egy alkalommal 16 pengőt. Volt rádiójuk, előfizettek a Pesti Hírlapra, néha megvették Tolnai Világlapját. Időnként moziba is mentek, egyszer kedvezményes jeggyel színházba. Feltehetőleg a lány zene-tanulására utal három hegedűhúr beszerzése egy alkalommal. Kedvezményes fürdőbelépőhöz is hozzájutottak. Vidéki rokonaiknál többször megfordultak, nyáron pedig néha strandra mentek. Rendszeresen adtak szegényeknek 10-20 fillért és néha dobtak a templomi perselybe is. Takarékoság és kispolgárius jólét jellemzi tehát életvitelüket.³¹

Az iparosok fogyasztási szerkezete sok szempontból a munkásokéra hasonlító mintázatot mutat, ha összehasonlítjuk a hozzájuk legközelebb álló fix fizetéses csoporttal, azaz ismét csak a kereskedelmi alkalmazottakkal. Az egy fogyasztási egységre jutó éves kiadások különbsége a két csoport között hozzávetőleg 150 pengő.

Az iparosok kereskedelmi alkalmazottak kiadási szerkezete szerint átsúlyozott fogyasztási mintájával ismét olyan költségmegoszlásokhoz jutottunk, amelyeknek nem lett volna gyakorlati akadály (Lásd: 10. táblázat.). A különbségek azonban e két csoport között is nagyok mutatkoznak. Különösen nagy a távolság a lakás esetében, és még inkább a ruházkodásnál, ahol úgy tűnik az iparosok különösen igénytelenek voltak, s amire viszont a kereskedelmi alkalmazottak láthatólag nem sajnálták a pénzt. Az iparosokat nyilván nem érdekelte a „polgári” ruházat és a „magasabb” igényeknek megfelelő lakás sem (alig költöttek többet erre, mint a munkások), inkább adtak ki többet táplálkozásra és szabadidős, illetve kulturális célokra. Egy három fogyasztási egységet kitevő iparos családban a lakbérkiadások megnövelése a kereskedelmi alkalmazottak igényei szerint, már megduplázza volna a lakásra fordított összegeket, tehát lényeges minőségi változást okozott volna, miközben még mindig többet fordíthattak volna élvezésre, és egyéb kiadásokra, mint a munkások.³² Az iparosok azonban nem hozták meg ezt az áldozatot a lakásuk (és öltözködésük) „polgárivá” tétele érdekében.

Az iparosok életmódjának illusztrálására egy szabó családjának háztartási naplója áll rendelkezésünkre. B.R. szabó és családja, – szülőpár és egy nyolcéves kislány – nem rendelkezett igazán nagy összjövedelem felett. A kizárólag mellények előállításával foglalkozó szabó természetesen nem rendelkezett fix havi keresettel. Jövedelme a piaci viszonyok szerint ingadozott. A család összjövedelme a jó hónapokban meghaladta a 200 pengőt is, sokszor azonban inkább csak 120-140 pengő körül járt, sőt a legrosszabb hónapban, augusztusban, amikor nyilván nem volt kereslet mellényre, csupán 50 pengő volt. Éves összbevételükből számolt havi átlag jövedelmük 149,74 pengő volt, ami az iparosok között inkább szerénynek számított. A megfontolt, takarékos életvitelre utal, hogy kiadásaik azokban a hónapokban is 120-130 pengő körül alakultak, amikor bevételeik magasabbak voltak. Nyilván ez tette lehetővé, hogy a rosszabb hónapokban is tartsák a megszokott szintet. Egyszer-egyszer vannak nagyobb kiadásuk, amikor nagyobb mennyiségben vásárolnak tüzelőt, illetve ruhaanyagokat a szabómesterség folytatásához.

E csekély összjövedelem mellett azért élhetett a család mégis a kispolgári viszonyokat megközelítő körülmények között, mert saját házukban lak-

³¹ 265. sz. család

³² Ez a számítás évi 2700-2800 pengős jövedelmet feltételez, ami az iparos háztartások között már magasabbnak számít, de még egyáltalán nem elképzelhetetlen, lásd: 5. táblázat.

tak. Így nem csak a lakbérfizetés terhétől mentesültek, de a kertben termelt zöldségek és a tartott tyúkok is hozzájárultak élelmezésükhöz, sőt néha tojást vagy csirkét is eladtak. Ez azonban maximum havi 10 pengő plusz bevételt jelentett és nem is fordult elő minden hónapban. Mindenesetre ez az összjövedelem, nagymértékben a lakbér hiányának köszönhetően (hiszen csupán 5 pengő házadót fizettek negyedévre) lehetővé tette a rendszeres, kb. heti egyszeri-kétszeri húsfogyasztást – bár néha csak kifejezetten olcsó húst vásároltak – és a maga idejében a friss zöldségek, gyümölcsök beszerzését, sőt ritkán pörkölt kávé vásárlását (de természetesen nagyobb mennyiségben ittak *Frank pótkávé*). A család hétköznapi luxusához tartozott a tea citrommal. 1930 októberében 57 pengőt fordítottak élelmezésre, nem számítva a saját előállítású élelmiszereket. Ez havi átlagos jövedel-

mük 38%-a, tehát nem túl magas arány. A változatosabb étkezés mellett egyéb kiadásokra is fordította. Karácsony kapcsán például beszerettek diót, mákot, karácsonyfát, díszeket, gyertyát, csillagszórót, két mesekönyvet, egy férficipőt (olcsót, 4 pengőért), két matyó kézimunkát, 1 kg. szaloncukrot, gyerekkesztyűt, hajszalagot, és egy szoknyát az asszonynak (szintén olcsót, 2.50 pengőért), valamint harisnyákat. A szabó családjában az ünnepektől függetlenül is időnként megengedték maguknak egy-egy ruhadarab vásárlását, egy női kalap beszerzését a nyár elején. Kulturális vagy szabadidős célú kiadásai között rendszeres egy 6 filléres újság vásárlása, vagy kikapcsolódásként mozi látogatás, nyáron fagyaltozás, de előfordul kisfröccs is.

9. táblázat: *Közszolgálati altisztek hipotetikus kiadásai a kereskedelmi alkalmazottak kiadási szerkezetére szerint*

	Tényleges		Hipotetikus	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Élelmezés	100	478,77	93,6	448,32
Ruházat	100	113,68	98,3	111,79
Lakbér	100	101,89	160,5	163,69
Fűtés világítás	100	51,97	107,7	55,99
Egyéb	100	187,87	82,1	154,31
Összes kiadás		934,14		934,10

10. táblázat: *Iparosok hipotetikus kiadásai a kereskedelmi alkalmazottak kiadási szerkezetére szerint*

	Tényleges		hipotetikus	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Élelmezés	100	469,52	94,4	443,49
Ruházat	100	76,29	144,96	110,59
Lakbér	100	122,49	132,19	161,92
Fűtés világítás	100	60,08	92,2	55,39
Egyéb	100	195,69	78	152,64
Összes kiadás		924,07		924,03

11. táblázat: *Kereskedelmi alkalmazottak hipotetikus kiadásai a munkások kiadási szerkezetére szerint*

	Tényleges		Hipotetikus	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Élelmezés	100	517,59	109,5	567,23
Ruházat	100	129,07	96,1	124,03
Lakbér	100	188,98	72,3	136,64
Fűtés világítás	100	64,65	101,48	65,6
Egyéb	100	178,1	103,78	184,88
Összes kiadás		1078,44		1078,38

A család kulturális arculatát jelzi még egy dalár-dába – nyilván a családfő után – fizetett szerény tagdíj. Áttérve immár a fix fizetéses kategóriák fogyasztásának vizsgálatára, elsőként a kereskedelmi alkalmazottakat vesszük sorra, akik már amúgy is összehasonlítási alapként szolgáltak a korábbiakban is (Lásd: 11. táblázat.).

A hipotetikus kiadási szerkezetek arányai ez esetben is lehetségesek lettek volna, abban az értelemben, hogy nem ütköznek semmilyen abszolút létminimum-korlátba. Tehát valóban az egyes kategóriákra jellemző preferenciális különbségeket sejtethetünk a hipotetikus és a valódi adatok eltérései között. Amint a korábbi összehasonlítások, ahol a kereskedelmi alkalmazottak kontroll-csoportként szolgáltak már sejtették, ez a kategória a drágább lakás és ruházkodás érdekében a lehetségeshez képest visszafogta élelmészeti kiadásait és a szabadidős, illetve kulturális költségeit. Feltűnő, hogy a kereskedelmi alkalmazottak mennyivel többet adnak ki lakásra, mint ahogyan azt a munkások preferenciáit követve tennék. Minden jel szerint számukra az életmód leginkább státuszt meghatározó elemei, a lakás és a jól látható öltözködés, oly fontosak voltak, hogy ennek érdekében inkább takarékoskodtak az élelmész és az egyéb kiadások terén a munkásokhoz – de egyébként az altisztekhez és iparosokhoz – képest is. Különösen feltűnő, hogy higiéniai, szabadidős és kulturális célokra nem csak relatíve, hanem abszolút számokban kifejezve is kevesebbet költöttek a kereskedelmi alkalmazottak az iparosokhoz és a közszolgálati altisztekhez képest (178 pengő szemben 187 és 195 pengővel), nyilván azért, mert eszközeiket a lakásra és ruházkodásra fordították.

A kereskedelmi alkalmazottak tehát határhelyzetű csoportnak tűnnek. Köztük és a munkások, valamint a közszolgálati altisztek között nincs túl

nagy távolság anyagi lehetőségeiket illetően, hiszen egy fogyasztási egységre vetítve a munkások csupán 23%-kal költenek kevesebbet, a közszolgálati altisztek pedig 13%-kal kevesebb kiadással rendelkeznek. A kereskedelmi alkalmazottak e tekintetben közelebb állnak e két csoporthoz, mint a magántisztviselőkhöz, hiszen utóbbiak egy fogyasztási egységre eső kiadási szintjénél 28%-kal kevesebbet fordíthatnak létfenntartási és egyéb céljakra. Ugyanakkor életmód-preferenciáikat tekintve mégis inkább a tisztviselői csoportokhoz igyekeznek hasonlítani, s ezért bizonyos területeken relatív aszkézist vállalva az életmód meghatározó eleme, a lakás számára biztosítottak nagyobb ráfordítást. Természetesen az aszkézis relatív, hiszen élelmészetre így is többet költöttek az összehasonlításban szereplő két kategóriánál, a lakásra fordított nagyobb áldozat pedig csupán aránylagos, hiszen így sem érik el a magántisztviselők átlagos lakbér-kiadásait. A különbségek azonban határozottan arra utalnak, hogy a kereskedelmi alkalmazottak – életmódjukban világosan más mintákat követve, mint a munkások és altisztek – a magán- és köztisztviselőkhöz hasonló preferenciákkal rendelkeztek, s ez, mivel a tisztviselői csoportoknál alacsonyabb jövedelemmel rendelkeztek alakította ki sajátos kiadási szerkezetüket. A kereskedelmi alkalmazottak a relatív jobb lakás és ruházkodás, valamint a kielégítő étkezés árát a kulturális, szabadidős, higiéniai kiadások erős visszafogásával fizették meg.

A kereskedelmi alkalmazottak fogyasztási sajátosságaihoz hasonló mintázat rajzolódik ki – magasabb jövedelmi szinten – a magántisztviselők és a munkások kiadási szerkezetének összehasonlításából is (Lásd: 12. táblázat.). Az átsúlyozás eredményeit itt már nagymértékben befolyásolja,

12. táblázat: *Magántisztviselők hipotetikus kiadásai a munkások kiadási szerkezte szerint*

	Tényleges kiadások		Hipotetikus kiadások	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Élelmész	100	571,97	136,85	782,79
Ruházat	100	173,72	98,5	171,17
Lakbér	100	256,2	73,6	188,5
Fűtés-világítás	100	94,26	96	90,5
Egyéb kiadás	100	396,09	64,4	255,14
Összes kiadás	100	1488,26		1488,1

hogy a két csoport jövedelmi színvonala között jelentős a különbség. Egyrészt jól látható, hogy a magántisztviselők, ha a munkások mintáját követ-

ték volna, jelentősen redukálták volna lakásukkal szembeni igényeiket, miközben erőteljesen megnövelték élelmészeti kiadásait. Ennek nyilván

nem lett volna értelme, hiszen az ő jövedelmi szintjük mellett az arányában kisebb élmezési kiadások is a munkásságánál jobb táplálkozást jelentettek (571 pengő szemben 438-cal). Ugyanígy, az átsúlyozás azt mutatja, hogy a magántisztviselők az egyéb – tehát kulturális, szabadidős, higiéniai – kiadásait is igen jelentősen visszafogták volna, ha a munkások kiadásainak arányaiban osztják be költségeiket. A mutatkozó számottevő különbség magyarázata azonban ez esetben vélhetőleg nem pusztán a preferenciák különbségében rejlik, hanem abban, hogy a magántisztviselők magasabb lakberek mellett is mind abszolút értékben, mind arányában több szabadon felhasználható jövedelemmel rendelkeztek, mint a munkások.

Hasonló tendenciák figyelhetők meg a köztisztviselők és munkások összehasonlításakor is, lásd: 7. táblázat. Ez esetben is az élmezési kiadások nőnének meg, ha a köztisztviselők a munkások fogyasztási mintáit követnék, ami bár lehetséges, de értelmetlen lenne, hiszen a köztisztviselők amúgy is jóval drágábban – azaz bőségesebben és változatosabban – táplálkoztak az eddig tárgyalt csoportoknál. A lakbér tekintetében ebben az összevetésben kevés különbség mutatkozik az átsúlyozás nyomán, aminek az a magyarázata, hogy a köztisztviselőknél a szolgálati lakás megléte egyes esetekben leviszi az egy fogyasztási egységre jutó átlagos lakbért.

Mindhárom fix fizetéses csoport esetében az válik láthatóvá, hogy kiadásaink szerkezetében az élmezés súlya nőne meg, ha a munkások (és az altisztek vagy iparosok) kiadásainak preferenciastruktúrája határozná meg őket. A lakbér és a ruházódás költségei viszont csökkennének. Ez – az összehasonlítást szolgáló számítás módszeréből következően – egyszerre vet fényt a munkások (valamint iparosok és altisztek) és az összehasonlításban szereplő fix-fizetéses csoportok bizonyos sajátosságaira. Egyrészt arra mutat, hogy a munkások nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a táplálkozásnak, amelynek bőségessége a korábbi népi kultúrában presztízsértékkel bírt, s lakásukra akkor sem áldoztak többet, ha ezt megtehették volna.³³ Másrészt arról tanúskodik, hogy a munká-

sokhoz mérten a kereskedelmi alkalmazottak, a magántisztviselők és a köztisztviselők egyaránt – és nem feltétlenül magasabb jövedelmük révén – nagyobb fontosságot tulajdoníthattak és tulajdonítottak is a lakásnak és a ruházódásnak, vagyis az életmód leginkább státuszkijelölő elemeinek. A három fix-fizetéses kategória közül a legalacsonyabb jövedelemszinttel rendelkező kereskedelmi alkalmazottak azonban e tekintetben csak annak árán tudták megközelíteni a magán- és köztisztviselőket, hogy jelentős áldozatot hoztak az élmezés és főként az egyéb (kulturális, szabadidős) kiadásaink redukálásával. A magán-, és még inkább a köztisztviselők viszont a drágább lakást és ruházódást nem csak bőségesebb táplálkozás mellett engedhették meg maguknak, hanem számukra mindemellett még a többi csoportnál nagyobb összegű kulturális és szabadidős kiadásokra is futotta.

A továbbiakban a fix fizetéses rétegek életmódját néhány e körbe tartozó, de nem mindig pontosan behatárolható foglalkozású család háztartási naplóján keresztül próbáljuk megvilágítani. A nagy létszámú és piacozással is foglalkozó munkáscsaládnál nem sokkal nagyobb jövedelemmel rendelkezett a 633-as számon nyilvántartott magántisztviselő család, mégis sok szempontból más életformát tükröz kiadásaink és bevételeik szerkezetében.³⁴ A családfő havi fix fizetése eleinte 150 pengő volt, majd ez – nyilván a világgazdasági válság árszint-csökkentő hatásával és a cégek, illetve az állam által végrehajtott bérreredukciókkal összefüggésben – csökkent. Kezdetben a fizetés még heti 5 pengő villamospénz egészítette ki, azonban ez is hamar elmaradt. Lakbérpótlékot nem kapott. A családfő keresetéhez azonban már a lányuk havi 20–50 pengő között ingadozó keresete is hozzájött még, valamint a bejegyzéseket vezető asszony nővére is – aki időszakosan a családnál lakott vagy legalábbis étkezett – hozzájárult a háztartás költségeihez. Összességében így néha 200 pengő felett, többségében azonban inkább alatta volt a család összjövedelme, a havi át-

³³ Hasonló megállapításokra jut Triebel is, amikor megállapítja, hogy a munkásoknál kevés a takarékoság, a lakásra pedig akkor fordítanak többet, ha a család nagysága ezt szükségessé teszi, és nem akkor, ha jövedelmükből telne rá. Az élvezeti cikkekre és élelmiszerekre való kiadásokban a német munkások az I. világháború után azonban valamelyest takarékosabbakká váltak, s a házon kívüli társas életre is kevesebbet költöttek, ami munkásszolidaritás egyik alapját jelentő hagyományos férfi munkás szórakozási formák visszaszorulását jelzi. TRIEBEL, Armin: Zwei Klassen und die Vielfalt des Konsums. Haus-

haltsbudgetierung bei abhängig Erwerbstätigen in Deutschland im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts. Berlin, 1991. Max-Planck-Institut für Bildungsforschung. Materialien aus der Bildungsforschung Nr. 41. 391–416. o. Az 1920-as évekre jellemző elmozdulás a takarékoság irányába egybevág a korábban idézett bécsi adatokkal is.

³⁴ Az adatfelvétellel vonatkozó ügyviteli iratok között található egy jegyzék a vizsgálatban résztvevő családokról. Ezen a listán valamikor bekarikázták azon családoknak a sorszámaát, amelyeknek a háztartási naplóját a levéltár a selejtezőkor megőrizte. E lista szerint a 633-as számú család feje magántisztviselő. BFL IV. 1419. 2. doboz. 633. számú család.

lag jövedelem 189 pengő. Tehát alatta marad az említett nagy létszámú munkás családnak. Ez a család azonban mindössze háromfős, tehát a csekélyebb összjövedelem mégis magasabb egy főre jutó jövedelmet jelent, hiszen a piacozó munkáscsalád körülbelül 100 pengővel nagyobb összjövedelme egy nyolctagú háztartásban oszlott meg. Az ottani öt gyerekkel szemben az egy gyerek vállalása ebben a magántisztviselő családban nyilván nem véletlen. Itt a sok gyerek megléte lehetetlené tette volna magasabb igények kielégítését, s keresőként sem tudtak volna olyan fiatalon hozzájárulni a háztartás költségvetéséhez, mint a munkásgyerekek, hiszen a középosztályi igényekből fakadóan hosszabb ideig tanultak. Az eltérő igényeket jelzi a kiadásoknak a munkás családokétól eltérő szerkezete. Lakbérre havi 60 pengőt fordítottak, tehát hozzávetőleg háromszor annyit, mint a munkáscsaládok. Így tulajdonképpen alig maradt több elkölthető pénzük, mint a már tárgyalt szegényebb, háromtagú munkáscsaládnak. Táplálkozásra 1930 novemberében 96,66 pengőt költöttek, ami e havi jövedelmük 44%-a. Ebből elég változatosan, de azért a takarékoságra törekedve étkeztek, körülbelül úgy, mint a nagy létszámú munkáscsalád, bár néhány „kifinomultabb” vagy szokatlanabb élelmiszer is előfordult náluk (pl. gyömbér, makaróni). Különbség, hogy zsír helyett többnyire vaját használták. Rendszeresen vettek húst, gyakran kis negyed kilós tételekben, de elmentben a munkáscsaláddal nem csak sertéshúsokat, hanem szárnyast is. Előfordult az asztalukon főzelék, zöldség, gyümölcs (nem csak azokban az időszakokban, amikor olcsó), de például sonka helyett csak sonkatörmeléket vettek, lóhúst ugyanakkor azért nem ettek, s maradt még néhány pipereszerre (púder, szappan), illetve elég sok (mindig markánsan jobboldali) újság megvásárlására is keretük. Természetesen vásároltak ruhamezt, illetve finomabb anyagokat, amelyekből ruhát varrattak – ez olyasmi, ami hiányzik a munkásháztartásoknál. Ez a család is rádió-előfizető, ezzel azonban véget is ért a szórakozásra, szabadidőre fordított kiadási tételek sora. Nem fordultak meg moziban, nem étkeztek házon kívül és sohasem utaztak. Nyilván ilyesmire már nem maradt a jobb lakásra, a jobb ruházódásra és a kielégítő táplálkozásra fordított kiadások után.

Jóval nagyobb, elvileg középosztályi szintű keresettel rendelkezett L.T. magántisztviselő háztartása, amely rajta kívül feleségéből és 7 éves kislányukból állt.³⁵ (Egy 75 éves férfi rokon rend-

szeresen náluk reggelizett). A családfő keresete az év folyamán eleinte 284 pengő volt, majd háromszáza emelkedett. Nem kapott viszont lakbérpótlékot, ami hozzájárulhatott volna a lakásáért fizetett 322 pengős negyedévi lakbérhez. Viszonylag tehát drága – a munkás lakásoknál cirka négyszer-öttször drágább –, feltehetően nagy lakással rendelkeztek, amelyben a másutt is előforduló villany mellett gáz is volt. E lakásba azonban albérlőt (időnként kettőt) is fogadtak, s ezektől ingadozóan havi 50–100 pengő bevételük is volt. A férj itt zsebpénzt kapott – „cigaretta, villamos stb.” zárójelű megjelöléssel – mégpedig havi 40 pengőt, ami relatíve soknak mondható. A korábbi családokhoz képest tehát aránylag jómódban élhettek, ez azonban nem látszódtott meg életvezetésük minden dimenziójában. Jövedelmüket valószínűleg állandóan szűkösen érezték, mert gyakran vettek fel kisebb kölcsönöket, a férj előleget a munkahelyén, s ezeket azután minden hónapban törlesztgették, így aztán a fizetés teljes összege sohasem állt rendelkezésükre készpénzben. Hónapról hónapra állandó tétel volt a különböző vásárolt ruhaanyagok törlesztő részlete is, amely rendszerint meghaladta a 20 pengőt, de ezen felül is elég rendszeresen vásároltak ruhadarabokat. Voltak további „középosztályi” kiadási tételeik is, nem csak a rádió és az újság-előfizetés – amely mint láttuk nem kizárólag a középosztály sajátja – hanem a családfő németórára járása és az, hogy minden hónapban 15 pengőt költöttek mosónőre. Ez utóbbi olyan kiadás volt, ami nem csak a munkás-háztartásokban, de a csekélyebb fix fizetésű családoknál sem fordul elő. A szabadidősnek tekinthető kiadások között mozi, néha kabaré szerepel, esetleg ide sorolhatjuk az aránylag rendszeres borvásárlást is. Nyáron viszont ez a család nem nyaral, csupán lányukat küldik hosszabb időre vidékre. A házaspár nyáron egyszer tesz egy kirándulást, amiről két hajójegy és strandbelépő tanúsítvány a kiadási tételek között. Jövedelmükhöz képest elfutó kiadásait az étkezésen próbálták megfogni. Úgy tűnik, kifejezetten minimalista táplálkozást folytattak összehasonlítva a többi „polgári” háztartással. 1930 novemberében mindössze 90,92 pengőt költöttek étkezésre, ami ekkori jövedelmüknek mindössze 26,7%-a. Rendszeres alapélelmiszerek a vaj, zsír, liszt, kenyér, krumpli, alma, szalonna és a tej voltak. Rendszeresen vettek természetesen húst is, de sokszor például lóhúst, ami inkább a munkás-háztartásokra volt jellemző. Aránylag kevés zöldséget és – még nyáron is – kevés gyümölcsöt vásároltak. Ilyesmit, mint ahogy édességet is – cukorkát, kakaót – inkább

³⁵BFL IV. 1419. 2. doboz. L. T. számú család.

csak a gyerek kapott. Sajátos tétel viszont, hogy a kenyeret az otthon elkészített tésztából péknél sütetik.

Egyértelműen „polgári” életvezetést mutat, bár annak egy alacsonyabb jövedelmi szinten megvalósított példája a kisjövedelmű fixfizetési kategóriába tartozó M.M-né, aki özvegyként felnőtt lányával, majd az év közben annak hozzájuk költöző férjével élt együtt. Fizetése mindössze havi 128 pengő, s ez az egész időszakban változatlan volt. Negyedévente kapott 110 pengő lakbérpótlékot, s ebből a 175 pengős – tehát a munkások lakásainál kétszer-háromszor drágább – lakásának bérét a lányától erre a célra kapott kiegészítéssel együtt ki tudta fizetni. Lányáék ezen felül azonban nem járultak hozzá a háztartás napi költségeihez. A kiadások szigorú rendszerességgel ismétlődtek. Minden hónapban 5 kg zsír fogyott, 35-36 liter tej, fél kiló pörkölt kávé, stb. Egyébként változatosan étkeztek, húsfélék és zöldség-főzelékfélék és gyümölcsök is szerepeltek étrendjükben. Kiegészítő gazdálkodásuk lehetővé tette, hogy az élelmiszerek között megengedjenek maguknak olyan apró luxusokat, mint keksz vagy sütemény vásárlása. A nyári hónapokban nagyobb tételben tettek el elsősorban paradicsomot. Néha vásárolt M.M néni egy-egy ruhadarabot, s bár viszonylag drágábbat (női kabát 70 pengő), de sosem részletre. Lánya és veje ruházkodása és házon kívüli kiadásai nem terhelték a M.M. költségvetését, így a havi 128 pengő bevétel lehetővé tette a szerény jólétet.

Egy másik példa a „polgári” életvitel felé törekvő, de ehhez túlságosan kevés jövedelemmel rendelkező, átmeneti helyzetű családot mutat. A 632-es család egy anyából és három gyerekéből állt. A gyerekek közül kettő már keresett, a legkisebb, Jenőke után pedig havi 35 pengő tartásdíjat kapott a család. Férj nem volt jelen a háztartásban, tehát megbillent egzisztenciájú családról lehet szó. Az összjövedelem 200-300 pengő között alakult havonta, általában inkább közelebb a kétszázhoz. Az anyának nem volt keresete, a gyerekek foglalkozása nem ismert, de mindketten kaptak szerény újrátvitelt, és úgy tűnik havi fix fizetéses állásban voltak, bár egyikük keresete idővel ingadozni kezdett, s előfordult, hogy csak két hetet dolgozott a hónapban. A család lakása a jobb munkáscsaládok színvonalán állhatott, mert lakbérre mindössze 80 pengő egy negyedévre. Ugyanakkor a család egy 1100 pengő árú bútor részleteit nyögte hónapról hónapra, amihez további ruha, fehérnemű és tüzelőrészletek járulnak. A törlesztendő részletek havonta 80-150 pengő között in-

gadoztak, ami – tekintve a család összjövedelmét – azt jelenti, hogy kifizetésük után néha alig 100 pengő maradt a négytagú család havi megélhetésére. Így azután nem csoda, hogy rendszeresen kölcsönkértek – amit persze azután megint csak törlesztettek – illetve rendszeresen megfordultak zálogházban, elzálogosítva az évszaknak nem megfelelő ruhadarabjaikat. Az sem meglepő, hogy hol a fűszeresnél maradtak adósok, hol egy-egy részlet maradt el. E kiadások természetesen szerény táplálkozásra kényszerítették a családot. Étkezésük kenyéren, liszten, burgonyán tejen alapult. Időnként vásároltak húst, de általában olcsót, illetve olcsó helyen, a községi húselárusító üzemben. Gyümölcsöt is aránylag keveset vásároltak. A család tehát átmeneti helyzetű lehet a középosztály és a munkásság között. Munkáslakásnak megfelelő otthonban éltek, amit azonban igen drágán rendeznek be és középosztályi igények szerint öltözködtek. Öltözködési és étkezési kiadásaik különösen aránytalanok voltak.

A „köztisztviselő” családok közül az 505-ös számon nyilvántartott családban az apa állampénztári ellenőr, aki feleségével és édesanyjával élt egy háztartásban.³⁶ Lánya és unokája is megjelent a kiadásokban, de ők feltehetően nem éltek már a szülőkkel. A családnál étkezett viszont rendszeresen a „keresztapa”, aki ezért heti 7,50-et fizetett és időnként egy sógornő is, aki ilyenkor szintén hozzájárult a költségekhez. A családfő fizetése 175 pengő, amihez negyedévente ugyanekkor lakbérpótlék társult. A rokonoktól az étkezésért kapott összegeken kívül „tanítványoktól” is volt bevételük, ez 27 pengő, illetve néhány hónapban csak 15. Összesítésben a legkevesebb havi bevételük is 250 pengő körül volt, de sokszor jelentősen meghaladta ezt az összeget a havi összjövedelem. Lakásuk szerény lehetett, de egyértelműen meghaladta azért a munkáslakás szintet (minimum duplája a lakbér a munkáslakásokénak), bére negyedévre 178 pengő, tehát szinte azonos a lakbérpótlék összegével. Cselédet nem tartottak, de mosónővel mosattak és évente kétszer, a tavaszi és őszi nagytakarítás idején takarítónő is jött hozzájuk. Ruhaszámlákat részletekben törlesztettek, volt rádiójuk és előfizettek újságra. Nem jártak viszont el otthonról, nem mennek moziba, fürdőbe és nem utaztak. Nyáron nem tettek el télire. Étkezésük kifejezetten gazdag és változatos volt, megengedhették maguknak, hogy például egész kacsát vásároljanak öt pengőért. Mai szemmel nézve – mint minden család, amelyikről fennmaradt ház-

³⁶ BFL IV. 1419. 4. doboz. 505. számú család.

tartási könyv – sok zsírt vásároltak, ők azonban kifejezetten sokat vettek akkor újnak és drágának számító felvágottakat is, mint a párizsi és a szafaládé. Rendszeresen sütöttek süteményeket is, amint arról az alapanyagok beszerzése tanúskodik. Az élelmiszerek jó részét – tejet, péksüteményt – havi mennyiségben szereztek be, és havonta egyszer fizették ki. Élelmezésre összesen 185,26 pengőt költöttek 1930 novemberében, és ez jövedelmük 69%-a volt ebben a hónapban, tehát kifejezetten sok.

Már egyértelműen középosztályi színvonalon élt egy nyugdíjas köztisztviselő és családja.³⁷ A családfő nyugdíja kezdetben 178 pengő volt, később ezt több lépésben leszállították azzal párhuzamosan, ahogy a szolgálatban lévő köztisztviselők illetményét is csökkentették a válság miatt. A nyugdíj mellé azonban negyedévente még 200 pengő lakbérpótlékot is kapott, valamint családi pótlékot. E fix jövedelemhez képest a családfő havi zsebpénze mindössze 3–5 pengő volt. Három fia közül kettő már bizonyosan dolgozott, az egyik mentőorvosként, a másik ismeretlen minőségben, ám ez utóbbi rendszeresen – több részletben – minden hónapban komoly összeggel járult hozzá a háztartás fenntartásához, általában valamivel többel, mint amennyi az apa nyugdíja volt. További bevétele a családnak, hogy Vecsésen volt egy házuk, amelyért negyedévente 140–150 pengő bért kaptak. A vecsési házzal persze költségek is jártak, nem csak a házadó, hanem negyedévente 36 pengő törlesztés is egy banknak, bizonyára azért a hitelért, amelynek segítségével a házat vették vagy építették. Saját lakásuk negyedévi bére 200 pengő volt. A háztartás így összességében nem kevés pénzzel gazdálkodhatott egy hónapban, azonban ez jelentős részben a gyerekek hozzájárulásából származott. Havi átlag bevételük 451 pengő volt. Mindenesetre megengedhették maguknak a cselédtartást – havi 30 pengő – és azt, hogy rendszeresen jöjjen mosónő és takarítónő a házhoz. A változatos és kiegyensúlyozott táplálkozás mellett (sok és sokféle húst ettek, sőt gyümölcsöt is, még akkor is, amikor az drágább volt), amelyben olyan „refináltabb” élelmiszerek is előfordultak, mint a parmezán sajt, futotta higiéniai, testápolási kiadásokra is. Élelmiszerkiadásaiuk 1930 novemberében 103,39 pengőt tettek ki, amely e havi bevételeiknek mindössze 21%-a volt. A Köztisztviselők Szövetkezetének tagjaként rendszeresen fizettek oda részleteket ruhaanyagokért, s megfordul náluk szabó, varrónő is.

Bizonyos beszerzéseknél láthatólag törekedtek az olcsóságra (burgonya a községi árudából, harmadosztályon utaztak Vecsésre, stb.), ám ugyanakkor elég rendszeresen megengedtek maguknak szabadidős kiadásokat: moziba mentek, időnként megittak egy-egy korsó sört, megfordultak fürdőben, a gyerekek dunai csónak-kirándulásokat tettek. Természetesen nem csak villany-, hanem gázszámlájuk is volt, valamint rádió-előfizetésük. Előfizettek újságra és néha külön vettek esti lapot is. Nyáron több mint egy hónapot Vecsésen töltöttek nyaralásként, ahol hétköznapi kiadásaiuk láthatóan olcsóbbak voltak, mint a fővárosban. Itt nagyobb mennyiségben tettek el gyümölcsöt és uborkát télire, s egyébként többször vásároltak alapanyagokat házi likőrkészítéshez is. A „háziasság” másik jele, hogy a családfő felesége maga is rendszeresen köt és horgol, amint az a hozzávalók beszerzéséből látszik, és valószínűleg nem csak a háznál megforduló varrónők működtették a varrógépet, hanem ő maga is. Megélhetésüket az is segítette, hogy egy sógor pékségében kedvezményesen vásárolhatták a pékárut, a villanyt, valamint a kocszot átalányösszegért kapták valahonnan, feltehetően kedvezményesen. (Talán az apa valamelyik közüzemi gyár nyugdíjasa volt, és/vagy esetleg a nem orvos fiú, Arisztid is ilyenénél dolgozott, esetleg a gázgyárnál, mert a kocszszállítások mintha hozzá kötődnének.) Állandó élelmiszer beszerzéseiket egyébként „könyvre” vásárolták egy fűszeresnél és havonta egyenlítették ki a számlát. Relatív jelentősebb összegeket költöttek egyházi célokra: egyházi adó, perselybe dobott pénz vagy vallási egyesületek (Mártaegylet) támogatása formájában.

A levéltári szelekció eredményeként egyetlen zsidó családtól maradt fenn háztartási könyv, az L.H. névvel megjelölt háztartási napló, amely egyben a 12 fennmaradt háztartási napló közül a leggazdagabb család életéről tudósít. A családfő az egész év folyamán távol volt, csupán egyszer jelent meg a háztartási naplóban, „férjem 400 pengőt küldött” formában. A bevételek alapvetően a felnőtt gyerekek keresetéből származtak. A két fiú és egy lány mindhárman 200 pengő körül kerestek – összességében mindig 600 pengő fölött volt a három kereset – s ráadásul a lánynak még 175 pengős lakbérpótléka is volt. Jövedelmeiket azonban ezen túlmenően igazi polgári tételek is gyarapították. Az év folyamán értékpapír szelvényekért 129,70 pengőt kaptak, értékpapír kamataként 9,50 pengőt, részvények osztalékaként 250 pengőt, egyszer pedig kamat leszámítolás címen szerepel 140 pengő. Emellett rendszeresen tettek be és vet-

³⁷ BFL IV. 1419. 4. doboz. 566. számú család.

tek ki nagyobb, több száz pengős összegeket a „takarékból” is. Ehhez jött még a kereső gyerekek kapta év végi remuneráció, illetve karácsonyi különjuttatás, s ráadásul a lány még márciusban is kapott 110 pengő ünnepi segélyt. Ezekkel a bevételekkel a család minden jövedelme egy hónapban sem csökkent 660 pengő alá, de volt, hogy jelentősen meghaladta az 1000 pengőt is a háztartás havi összjövedelme. A havi átlag 1019 pengő volt.

A családot jellemzi más oldalról, hogy a fazon szót a háztartási naplóban is francia helyesírással írják le, mégpedig jól, kis farkincával a c alatt. Úgy tűnik, hogy az ő jövedelmi szintjükön már nem okozott problémát összehangolni a különböző területeken megnyilvánuló igényeket. Lakásuk negyedévi bére 333 pengő volt, ami több mint bármelyik másik családé a 12 fennmaradt háztartási könyv közül. A többi családhoz mérten sokszor szerepel villamos költség. A változatos és egészséges táplálkozás mellett (amelyben semmilyen sertéshús, vagy készítmény nem szerepel, általában borjú, kacska és libahúst esznek, igen drágán) futja nem olcsó ruhaanyagok vásárlására és megvarratására is – akár csak egy átfazonírozás is többre kerülhet 30 pengőnél - illetve olyan szórakozásokra, mint a színház, ami – a jeggyel, ruhatárral, taxival, kapupénzzel együtt – két személy esetében a 10 pengőt is meghaladhatta. Egy alkalommal operalátogatás is előfordul, ahol csak a jegy négy személyre 20 pengő.

Természetesen a háztartásban cseléd dolgozott (havi 40 pengő bérért), mosónő és vasalónő is járt a házhoz és a tavaszi és őszi nagytakarítás alkalmával még külön takarítónő is érkezett. Természetesen volt telefon, rádió-, és újság-előfizetés. Az egyik fiú részletre egy csónakot vásárolt egy Duna-parti csónakházban, ami a szabadidő és a szabadon elkölthető jövedelem felhasználására utal. Jelentősek a tisztálkodási, higiéniai és egészségügyi kiadások. Nagyobb összegű orvosi számlák épp úgy előfordulnak, mint a legkülönfélébb ilyen árucikkek – például toalettpapír, ami teljességgel hiányzik a többi háztartás kiadásai között – s fodrászra, manikűrre is költöttek.

Jelentősebb összegeket adnak ki jótékony és vallási célokra, hitközségi adót fizetve a felnőtt fiuk után. Külön szerepel a három kereső gyerek havi zsebpénze, amely rendszerint harminc egynéhány pengő. Persze ezt csupán házon kívül, illetve társas szórakozásaikra költették el, hiszen ruházódásuk, étkezésük a háztartás közös költségéből volt fedezve.

Összegzés

Egyértelmű, hogy a budapesti társadalom a két világháború közötti korban már előrehaladt a fogyasztói társadalom felé tartó fejlődés útján: A háztartások nagy része nem állított elő árut (a termelés kikerült a háztartás keretei közül), és nem is vagyonából élt, hanem folyó, munkabér jellegű jövedelmeiből, amelyek pedig pénz formájában – és nem naturáliákban – keletkeztek. Szükségleteiket a fővárosi lakosok szabadpiaci viszonyok között, a lehetőségek bizonyos palettájáról választva fedezték, s ezzel a fogyasztás kulturálisan meghatározott gyakorlatában különbségeket is teremtettek maguk között.

E különbségek, amelyet a „polgári” rétegek és az „alsó társadalom” különbségeként ragadhatunk meg, a „polgári létezés” a weberi rendiség kategóriáiban teszik érthetővé. „Polgári” és „alsó társadalmi” rétegek között a különbség a fogyasztás és az életmód felől nézve nem osztály alapú, vagy nem egyszerűen a vagyoni-jövedelmi különbségekből fakad – hiszen közismert és a mintában is akad rá példa, hogy a munkás családok nagyobb jövedelemmel rendelkeztek, mint kicsiny, fix havi keresettel bíró és „polgári” életvitelt folytató családok –, hanem az életvezetés viselkedésszociológiailag megragadható különbségeiben gyökerezik. Ekként a „polgári lét” weberi értelemben egy rendi helyzet, amint azt az újabb német és osztrák társadalomtörténeti szakirodalom is leírta már.³⁸ A „polgárit” mint szociokulturális habitust felfogó megközelítésben láthatóvá válik, hogy a „polgári” életmód, a polgársághoz tartozás viselkedési kódok, életvezetési gyakorlatok összessége. Ezek ismerete, megfelelő kompetenciával való gyakorlása az, ami a polgárság részesévé avat valakit, vagy pedig kizár onnan.³⁹ Természetesen „polgári” alatt az elemzésünkben szereplő 1920-as évek végi budapesti társadalomnak nem a hagyományos, XIX. század végi értelemben vett polgárait értjük, hanem azt a széles réteget, amely már a modern tö-

³⁸ A németnyelvű polgárságkutatás e fordulatáról áttekintését nyújt: LUNDGREEN, Peter (Szerk.): Sozial- und Kulturgeschichte des Bürgertums. Eine Bilanz des Bielefelder Sonderforschungsbereich (1986-1997). Göttingen, 2000.

³⁹ DÖCKER, Ulrike: Bürgerlichkeit und Kultur – Bürgerlichkeit als Kultur. In: BRUCKMÜLLER, Ernst – DÖCKER, Ulrike – STEKL, Hannes – URBANITSCH, Peter: Bürgertum in der Habsburgermonarchie. 1990. Böhlau. Wien-Köln. 95-104. Döcker példája az, hogy egy polgári szalonban ugyan úgy kell ismerni a viselkedési és öltözködési szabályokat, mint az udvarban. Arra is rámutat, hogy szociokulturális értelemben sok társadalmi státuszát tekintve „polgár” – tőketulajdonos – nem minősül „polgárinak”. Polgár és polgári elválhat egymástól.

meztársadalmak széles középosztályt jelenti, s amely az alsó társadalomtól magát – éppen a fogyasztáson keresztül – megkülönbözteti.

Ezzel az új középosztállyal szemben egy „hedonista”, táplálkozás-orientált csoport állt – ide tartozik a munkásság, az iparosok és a közszolgálati altisztek kategóriája –, amelyet nem jellemzett a fogyasztásban a kereskedők, kereskedősegédek, magán- és köztisztviselők presztízs-orientáltsága. Pontosabban körükben talán a relatív „hedonista” életvitel, a bőséges táplálkozást és esetleg szabadidős tevékenységeket lehetővé tevő aránylagosan magasabb kiadás teremthetett személyes presztízst. Ezzel szemben a középosztályi csoportok a lakásukra és a ruházzkodásra, tehát az életmód leginkább társadalmi rangkijelölő elemeire igyekeztek jövedelmükből minél nagyobb részt fordítani, nyilván azért, mert az ezek révén elérhető másfajta presztízs megszerzésére, az ezek révén megvalósítható társadalmi pozíció – önkép és kifelé mutatott kép – kialakítására törekedtek. Sokszor még azon az áron is erre törekedtek, hogy – ha nem rendelkeztek elegendő jövedelemmel ahhoz, hogy mindkét területen megvalósítsák igényeiket – korlátozták a táplálkozásra és a szabadidőre, kultúrára fordított kiadásaikat. Természetesen ezen a fő különbségen túl, az egyes csoportok között számos differencia van még. S természetesen vannak olyan családok is, amelyek alulról vagy felülről kilógnak ezekből a tömbökből. Minden család egyéni jellemzőkkel rendelkezik, ám ugyanakkor mégis csak a társadalom átfogóbb mintázataiba illeszkedik. A fogyasztási preferenciák e mintázata pedig az eddig ismert társadalomképektől – a polgárosodás körében mozgó leírásoktól – némileg eltérő, de legalábbis más szempontú képet rajzol föl Budapest két világháború közötti társadalmáról. Korábban is ismert volt már, hogy a még a dualizmus korából származó középosztály fogalom kritériumainak széles csoportok nem felelnek meg az 1920-as, 1930-as években, akiket a közismeret – és ők is saját magukat – mégis középosztályiként azonosított.⁴⁰ Úgy gondolom, e jelenség nem pusztán azzal magyarázható, hogy a középosztály elszegényedett, lesüllyedt, amint az egyébként a korabeli diskurzusban is állandóan fölmerült. Éppenséggel inkább egy új középosztály formálódásáról van szó a klasszikus értelemben vett polgári rétegek és a társadalom alsóbb rétegei között, amelyik – persze nem kizárólag, de jelentős

részben – fogyasztási gyakorlatán keresztül határozta meg önmagát. Ennek az új rétegnek a képét érdemes lehet további vizsgálatokban finomítani, kialakulásának kezdetét azonosítani és további fejlődési útját esetleg a második világháború vízváltásztóján túl is követni.

⁴⁰ GYÁNI Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. Századvég 1997 tél. 30-45. A dualizmus korából származó középosztály fogalom kritériumai szinte közhelyé válva: érettségi, három szobás lakás, cselédtartás.

RECENZIO

BÁRÁNY ATTILA: BRITEK, ANGOLSZÁSZOK, VIKINGEK. ÉSZAK-NYUGAT-EURÓPA A KORAI KÖZÉPKOR SZÁZADAIBAN. ATTRAKTOR KIADÓ, MÁRIABESENYŐ-GÖDÖLLŐ. 2008.

Az európai kora középkor talán egyik legizgalmasabb kérdésével foglalkozik Bárány Attila a *Britek, angolszászok, vikingek* című könyvében. Egy az újkorban nagyhatalommá váló, s napjainkban is jelentős politikai befolyással bíró állam történelmét, kialakulását mutatja be, valamint a rájuk nagy hatást gyakorló északi népeket, a vikingeket. A könyv ismerteti a korabeli városok kialakulásának történetét is. A vizsgált folyamatok háttérét első megközelítésben gazdasági szempontból tárgyalja, majd ezen fejtegetéseket vezet át politikatörténeti elemzésekbe.

Az ismertett kötet felépítését tekintve jól strukturált, minden területen átfogó kép kialakítására törekvő munkaként jellemezhető. A szerző fejezetekre bontja művét, kiemelve a nagyobb történelmi korok eseményeit, melyeken belül további alfejezetekben taglalja ezen események legvitatottabb kérdéseit. Igyekszik tisztázni az általa félreértettnek vélt megállapításokat. Érvelése jól követhető, érvrendszere megalapozott forráselemzésre támaszkodik. Célja, „bestopponni a történelem vásznát”, azaz az olyan, eddig csak sejthető tényekkel is megismertetni az olvasóközönséget, amelyeknek a kutatás korábban kevés figyelmet szentelt.

A hitelesség eszközeként korabeli forrásokat használ (*Gildas, Angolszász Krónika* stb.). A *Britek* című részben ezeken a műveken keresztül vizsgálja az angol történetírás legfőbb problémakörét, a kontinuitás kérdését. Bárány egyértelműen állást foglal a vitában. Más történészekkel ellentétben nem fogadja el a kontinuitás elméletét. Elképzelését a korabeli (Kr. u. V. századi) angolszász gazdasággal magyarázza, amely nem őrizte meg a romanizálódás emlékét. A kontinuitás sem a politikában, sem a gazdaságban nem mutatható ki a rómaiak kivonulása után. Az oligarchák önálló kereskedelem kialakítását tűzték ki célul, amely megbontotta az addigi egységet és új korszakot teremtett. A műben megfigyelhető a szerzőnek a számos korábbi megállapítással szemben képviselt kritikai megközelítése, amely alapján véve szükséges egy történész számára ahhoz, hogy folyamatos és megalapozott kérdésfeltevés által újabb és újabb ismereteket hozzon napvilágra. Sőt előfordulhat, hogy ezek az új információk az általánosan „beágyazódott” történeti tudatot is módosítják. Példa-

ként hozható Bárány kötetéből az *Elveszett századok: Arthur király és kora (407-597)* című fejezet, amelyben a legendás angol királyt, Arthurt mutatja be. Miszticizmusnak nevezi az idők során Arthur személye körül kialakult kultuszt. Ez a fejezet kiválóan megmutatja, hogy Bárány művét milyen történetírói szemléletmód jellemzi. A kötet egy történeti hitelességen alapuló munka, melynek célja a nagyközönség történelmi vitáit, félreértéseit és tévhitait tisztázni. Az Arthur-történet során ez a fajta tévhit-eloszlátás kiábrándultságot okozhat egy olyan „laikus olvasó” számára, akinek eddigi történelmi ismeretei csupán Arthur király hősiességéig, legendás személyéig terjedtek. A szerző szerint ezek mítoszok, nem valós tények. A leghíresebb V. századi angol uralkodóról ugyanis kiderül, hogy nem is volt király, hanem valamiféle hadúr (*dux bellorum*). Már ez a kijelentés is egyfajta meglepődést válthat ki a témában kevésbé járatos olvasóközönség körében. A mű további megállapításai is egy-egy tény feltárása kapcsán hasonló jellegű csalódottság-érzést okozhatnak. Többek között ebben fedezhetjük fel a mű szakmai értékét, amely a történelmi illúziók eloszlátása során mutatkozik meg.

Részletesség és pontosság jellemzi az *Angolszászok* című tartalmi egységet, amelyben a szerző a VI–VIII. századi angolszász társadalmi berendezkedést és a társadalmi rétegeket mutatja be. A *heptarchia*, azaz az egység hiányát teremtő, kisebb államcskára tagolt hatalom felépítését ábrázolja, valamint a kor legfontosabb kérdését, a keresztény egyházszerkezet kialakulását. Az egyház nagyfokú politikai befolyását hangsúlyozza a középkori Angliában. Bárány elismeri azt a más történetírók által is elfogadott tényt, miszerint a wessexi király, Nagy Alfréd (871–899) katonai reformjaival egységes államot alakított ki, amely csak így volt képes a keresztény erővel összefogni, s útját állni a dán hódításnak.

A szerző a komparatív történetírás módszerét alkalmazva Nagy Alfréd korát és tevékenységét Nagy Károly birodalmával hasonlítja össze. Kitér Nagy Károly nagyfokú műveltségére, tájékozottságára, mindezt a nagy uralkodói eszmény ábrázolására használja fel. Nagy Alfréd információszerző tevékenységének (északi utazók, Wulfstan és Ottokar

által értesült az északi népekről, a vikingekről) célja, az időbeli felkészülés, az erős királyság megeremlése. Az angolszász uralkodó számára ez a kutatás inkább élet-halál kérdése volt, mintsem a Bárány által említett műveltség fejlesztése.

Hasonló megközelítésmód, hasonló „elfogultság” jellemzi a következő részt is, amelyben a Nagy Alfrédot követő Edgár király uralkodását tekinti át a szerző. Jól követhető kronologikus sorrendben halad a történeti lényeg könnyebb áttekinthetőségének érdekében. E fejezet célja, hogy bemutassa azt, hogy Anglia földrajzi elszigeteltsége ellenére már a középkorban is központi szereppel bírt. A szerző be akarja bizonyítani, hogy Anglia a viking hadjáratok kezdetén középkori fénykorát élte. Kitér az ország pezsgő kereskedelmére, melyet a régészek által feltárt korabeli pénzermékkal igazol. A sokféle, különböző értékből vert érmék az akkori gazdagságról adnak tanúbizonyságot. Bárány legtöbb kijelentéseit gyakran igazolja régészeti feltárások eredményeivel. Példaként említhető, hogy az angolok kereskedelmi útvonalait és a frankokkal fenntartott kapcsolatát is ezen történeti segédtudomány eredményeire támaszkodva vizsgálja. Ebbe a gondolatsorba fűzi bele a kereszténység kiemelkedő szerepét is, amelyet az egész műben folyamatosan hangsúlyoz. A mai Franciaország területén (Szajna-part) talált leletek kapcsán világít rá egy-két földrajzilag fontos tényre. Többek között arra, hogy a viking útvonalakon Angliába áramló ornamentális díszítésű tárgyak keresztény jegyekkel kiegészülve frank területeken is megjelentek, tehát egyszerre két tény is igazol; a viking és a keresztény hatást az angolszászokra, valamint az északi népekkel és a frankokkal fenntartott kereskedelmi kapcsolatot.

Az utolsó nagyobb tartalmi egységben a szerző a vikingekkel foglalkozik. Bemutatja sajátos világukat, életüket, gazdaságukat, valamint kirajzásukat és annak okait. Ismét meglepődést vált ki az olvasóból a vallási kultúra leírása során. A vallási kettősségre hívja fel a figyelmet. Hitükben jelen volt Krisztus személye, illetve emellett saját mitikus démonjaik és szörnyeik is. Kitér a kettősség problémáira, miszerint az északi népek nem minden társadalmi rétege akarta elfogadni a kereszténység tanát, pedig sokkal egyszerűbb elvei, szertartása mindinkább vonzotta legtöbbjüket, s természetesen az egyenlőség elve tökéletesen beleillett saját kultúrájukba. A szerző vitatkozó, állandó „ellentét-kereső” szemlélete érdekes, eddig jelentéktelennek tűnő dolgokra, tényekre hívja fel a figyelmet.

Bárány Attila könyve tehát nemcsak címben szereplő népek történelmét írja le, nem csupán már létező elméleteket mutat be, hanem vitatkozik ezekkel, s állásfoglalásait kézzel fogható bizonyítékokkal támasztja alá. Kis képzavarral élve az érme mindkét oldalát bemutatja, s csak ezek után vonja le következtetéseit, s alkot véleményt, melyet átgondolt érvrendszerrel támaszt alá. Munkája nem csupán tudományos

alkotás, hanem kiváló anyag azok számára is, akik e kor történelmének részleteit még inkább el szeretnék sajátítani.

Veres Enikő
Egyetemi hallgató
ME BTK Történelem szak BA
3515 Miskolc-Egyetemváros

RECENZÍÓ

UNGVÁRI TAMÁS: A FELEDÉS ENCIKLOPÉDIÁJA, SCOLAR KIADÓ, BUDAPEST. 2009.

Ungvári Tamás memoárja két olyan politikai ideológiát tár elénk, amelyek a történelem bizonyos korszakaiban mozgatták a világot. Ungvári négy nagy fejezetre osztotta visszaemlékezéseit. Jelen recenzió nem terjed ki az összes fejezet ismertetésére, *A pokol térképe és a Halványuló arcok* című fejezetek bemutatására helyeztük a hangsúlyt.

Minden fejezet egy személy életét és tragédiáját mutatja be. Ezek az életpályák keresztül megismerhetjük, hogyan vállhatott valaki kommunistává a fasiszmusban és fasisztává a kommunizmus idején. Képet kapunk arról, hogyan vesztették el emberek mindenüket szinte pillanatok alatt. Ma már elképzelhetetlen, hogy valaki egyetlen darab megrendezésével a halálos ítéletét írja alá. Sajnos Pütkösti Andor színházigazgató, Felkai Ferenc drámaíró és Kemény Simon szerkesztő ezt tették. A Kemény Simon felvett név volt, a nevet Hunyadi János vitézétől kölcsönözte (a vitéz páncélt cserélt Hunyadiéval az 1442-es csatában, így a török őt ölte meg Hunyadi helyett). Kemény Simon újságíró-szerkesztő egész életében ezt a példát követte. Pütkösti öngyilkos lett, Felkai természetes halállal halt meg, de érdemeit soha nem ismerték el. Felkainak *Néró* című darabját – ami a vesztüket okozta – Jean-Paul Sartre fordította franciára, majd a világháború után a *Temetetlen holtak* című darabját játszották Pütkösti és Felkai színházában.

A bemutatott sorsok között olvashatunk olyan személyről is, aki az elmeosztályra jutott és tíz körmével kapaszkodott abba, hogy ő valaki, hogy nem értelmetlen az élete és nem vesztett el mindent. Voltak családok, amelyek az öngyilkosságot választották, ahelyett, hogy viseljék a sárga csillagot. Mert aki hordta, az nem számított embernek, borzalmas megáláztatásokat kellett átélniük. Ismerünk olyan életpályát, amelyben a néma tiltakozás jutott kifejezésre. Szerb Antal a feleségének a következőket írta egy levelében: „*Maga a munkatábor direkt kellemes, nyaralásszerű mostanában, csak Radnóti Miklós két erénye, a hűség és a félelem teszi oly nehézé ezeket a napokat.*” Radnótit dicséri, miközben inkább lebukatta saját magát, minthogy megszökjön, és végül agyonverték.

Örkény élete nem torkollott hasonló tragédiába, ő nem lett öngyilkos és agyon sem verték, a saját fegyverével védekezett: az iróniával és a humorral. Ungvári is ezekhez az eszközökhöz nyúl. Fontos, hogy ez a memoár azért van nagy hatással az olvasóra, mert a

szerző saját élete is ott rejlik a sorok között. Konkrét eseményt csak kettőt mesél el. Megtudjuk, hogy gyerekként hogyan élte meg Pest megszállását, mit érzett, amikor látta, hogy nagybátyját egy akna szakítja szét és látta nagynénjét megörlüni. Mindezek ellenére írása mégsem válik személyeskedő, folyton csak vádló művé. Bár vádol, de jogosan. Felelősségre vonja a magyarságot, azért, mert mára már feledésbe merült olyan emberek neve, akik jelentős dolgot tettek. Sajnos olykor már a szakemberek sem ismerik nevüket, ilyen például Baumgarten. Mindenki csak a róla elnevezett irodalmi díjról tud, de róla már nem. Manapság egyre kevesebben ismerik Rejtő Jenőt, aki a kommunizmus áldozata lett. Harminchat évesen vesztette életét az ukrainai hámezőkön.

A kommunizmus idején számos nagyformátumú egyéniségnek kellett azt megélnie, hogy az elnyomás ellen valójában már csak sírfeliratukkal tudtak „tiltakozni”. Szembetalálkozunk azzal is, hogyan vált valaki hithű kommunistából ellenzékivé, olykor csak a politikai szélirányváltozások miatt. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a mű utolsó fejezetét sem, ami a Kádár korszaktól indul, és egészen napjainkig jut el. Tökéletes kritikáját adja közéleti emberek színészkedési mániájának és annak, hogy miként válnak saját maguk paródiájává. „*A pózokat természetesen egészíti ki a braty.*” A szerző elgondolkodik azon, hogy ezek után mi jön még. A válasz a napi politika. Ahol a „*Kutyaházit*” keresi a rendőrség, közben ő a világhálón üzen, más tévés interjúban nyíltan vitatja az újságíró faji leszármazását. „*Az ügyész nyomoz, de nem boldogul, feltehetően nem azért, mert vadul tehetséges.*” Érdekes és elgondolkodtató mondata ez az írónak.

Úgy gondolom, hogy Ungvári Tamás újat akar mondani és adni. Kifejezi, hogy magyarságunk valahol ott kezdődik, hogy tudunk saját kiemelkedő tehetségeinkről és ismerjük az életpályájakat. Mindegy, hogy zsidó vagy sem, ember és a hazáját szolgálja.

„*Kosztolányi és társai, azok az elfeledett arcok, azok, aki a színpalak mögött is jót akartak, akik nem hódoltak be a Kárpátok alatt.*”

Sándor Márta
Egyetemi hallgató
ME BTK Történelem szak BA
3515 Miskolc-Egyetemváros

RECENZÍÓ

SZÁMVÉBER NORBERT AZ ALFÖLDI PÁNCÉLOSCSATA HARCOK A
TISZÁNTÚLON, 1944. OKTÓBER. PUEOLO KIADÓ, NAGYKOVÁCSI. 2007.

Napjainkban igen gyakran jelennek meg a második világháborúval foglalkozó különféle szakkönyvek, folyóiratok és a jelentős személyiségek életével foglalkozó dokumentációk. Nehéz köztük megfelelő és adataiban pontos és könnyen olvasható művet találni, aminek az ára sincs az egekbe.

Számvéber Norbert könyvét azért választottam, mert már első ránézésre azt mondja egy második világháború történeteivel foglalkozó olvasó, hogy „ez igen”. Nincs túlszínezve, hanem szimplán csak egy egyszerű, de a könyv tartalmát hűen ábrázoló kép ül a borítón. Amint kinyitja, az ember rögtön látja, hogy ez nem egy összekapott és kidolgozatlan mű, hanem egy igen gondos munkával készült kiadvány. Ezt jól példázza, ha valaki hátralapoz és megtekinti a forrásjegyzéket, tucatnyi levéltári és könyvészeti adatot talál. Ezek mellett szerepel rengeteg adat, térkép, és a ritkaságnak számító magyar és német katonákat ábrázoló fényképek, amik egy tökéletes könyv küllemét adják. A mű témája a Tiszántúli harcok és a sokak által vitatott alföldi páncéloscsata helyét és eseménysorozatát mutatja be. Azoknak tudom ezt adatban és legfőképpen pontosságban gazdag könyvet ajánlani, akik igazán és legfőbbképpen szeretik a hadtörténetet. Számvébert az első pár oldalban elemzi a témát megelőző eseményeket és a hadseregek összetételeit is, amit már-már túlságosan részletesen kap az olvasó, amit kicsit elsőre nehéz is felfogni. Bár a szöveg egészét nézve igen nehezen olvasható, de aki ilyen témával foglalkozik, annak a szeme az ilyen adatokat csak falja.

A könyv a páncélos csatát szakaszokra bontja. Az első szakaszt, amit a második fejezet elemez, a készülődést és seregek és csapatok helyezkedését, és leírását ismerteti valamint a pozíciók elfoglalását mindkét oldalon. Itt is már észrevehető, ami a következő fejezetekre is jellemző lesz a rengeteg

és pontos adat, ami teljes képet ad az eseményekről.

A 3. fejezet már tagoltabban veszi, pontosabban október 6. napjától kezdődően október 12-ig elemzi a napi haditevékenységeket és a hadsereg mozgását, valamint a hadiállomány mennyiségének csökkenését Nagyvárad környékén. Jellemzője a fejezetnek, ami egyben kiemelendő, hogy régi levéltári forrásoknak köszönhetően a katonák leírásai a csatákról megmaradtak, dokumentumai bekerültek a könyvbe, az események halad tával, az olvasó jobban átérzi hogy hogyan és miként érezhettek a katonák abban a helyzetben.

A 4. fejezet a debreceni szakaszt és Debrecen bevételének leírását foglalja magába, ami 1944. október 13-19-én történt a térségben. Itt is végigkövetjük a szemtanúk írását napról napra, ahogyan az események történnek. Majd leírást láthatunk a fogvatkozó német-magyar csapatok helyzetéről, a szovjet előrenyomulás nagyságáról és szinte elfogyhatatlan utánpótlásáról.

Az utolsó egyben a záró fejezet összegzi és elemzi az alföldi páncélos csata eredményeit mindkét fél részéről, és a veszteségek mennyiségét is jól érzékelhetjük táblázatok alapján, valamint ami egyben megint kuriózum a könyvben hadosztályonként és egységenként lehet megtekinteni, hogy a csaták miként végződtek. Összességében a könyv jól mutatja, hogy Számvébert mennyi időt és kutatást ölt ebbe a műbe, ami egy részletes és mindent alaposan elemző mű lett. Akik igazán meg akarják ismerni a második világháború Magyarországon történt eseményeit és szeretnek igazán pontos és érdekes adatokat-információkat kapni azoknak ez a könyv lesz, amit nehezen fognak tudni lerakni, de lehet, hogy újra fel fognak lapozni. Ha a magyarországi háborús eseményeket szeretnénk megérteni, akkor

Számvébert Norbert könyvei kiváló olvasmányok
lesznek számunkra.

Csete László
Egyetemi hallgató
ME BTK Történelem szak BA
3515 Miskolc-Egyetemváros

RECENZÍÓ

THOROCZKAY GÁBOR: SZENT ISTVÁN EGYHÁZMEGYÉI – SZENT ISTVÁN PÜSPÖKEI. IN: THOROCZKAY GÁBOR (SZERK.): ÍRÁSOK AZ ÁRPÁD-KORRÓL. TÖRTÉNETI ÉS HISTORIOGRÁFIAI TANULMÁNYOK. L'HARMATTAN KIADÓ, BUDAPEST. 2009. 33-50.

Thoroczkay Gábor tanulmánya a *Történeti és historiográfiai tanulmányok* sorozat *Írások az Árpád-korról* című kötetében jelent meg. Amint az a címből is kiderül a munka az Árpád-kor egyháztörténeti eseményeit vizsgálja. A tanulmány elsősorban a Szent István által létrehozott egyházmegyéket és azok jelentősebb püspökeit mutatja be.

A tanulmányban közölt információk alapos kutatómunka és forráselemzése eredményeként születtek. Thoroczkay írása számos adatot, évszámot és nevet tartalmaz, mindazonáltal nem szűkölködik találgatásokban sem, hiszen kevés hiteles és jól használható adat maradt fenn a vizsgált korszakból.

A mű elején a szerző leírja, hogy a 10-11. században Európa-szerte megkezdték az egyházi struktúra át- illetve kialakítását. A pogány népek megtérítésének elsődleges feltétele a püspök jelenléte volt. Csak ő szentelhetett fel további püspököket, papokat, templomokat. Az első, a magyarság körében működő püspök nem Rómához tartozó főpap volt, hanem a konstantinápolyi pátriárka küldötte. Hierotheusnak hívták és tevékenysége nem volt különösebben eredményes. Ezután a szerző leírja, hogy Géza fejedelem miként tett kísérletet a kereszténység elterjesztésére birodalmában, amely folyamatban feleségének jelentős szerepe volt, hiszen Sarolt már ortodox keresztényként érkezett az Árpádok udvarába.

Az első kísérlet kudarcot vallott, mivel I. Ottó német-római császár megakadályozta, hogy a XII. János pápa által küldött Zacheus főpap a magyarokhoz utazzon. A második kísérlet 972-ben történt, amikor hazánkba érkezett Sankt Gallen-i Brúnó, térítő főpap. Egyes források szerint az ő nevéhez köthetjük Géza megkeresztelését, valamint egy gyors ütemű térítési tevékenység megkezdését. Ez a kísérlet sikeresebb volt, mint az előző, de mégsem volt teljes a siker, hiszen önálló, szilárd határokkal rendelkező egyházmegye Géza uralkodása idején nem jött létre.

Ezek után a szerző áttér a Vajk – a későbbi István király – uralkodása alatt történő esemé-

nyekre. István 995-ben feleségül vette Gizellát és egy évvel később megalapították a pannonhalmi Szent Márton-apátságot, az első állandó magyarországi egyházi intézményt. Az apátság első lakói Szent Adalbert prágai püspök cseh- és lengyel követői lehettek. Az első magyarországi püspökök is valószínűleg az apátságból kerültek ki. Egyes források szerint 1002-ben még nem voltak püspökségek Magyarországon, de más dokumentumokból az derül ki, hogy 997 és 1001 között már legalább két püspöki szék létesítésével számolhatunk.

A továbbiakban a szerző az első négy magyarországi püspökséggel foglalkozik. Az első egyházmegye a veszprémi püspökség volt és Gizella királynénak tulajdonítják alapítását. A második minden bizonnyal a győri egyházmegye volt, amelyről sajnos nem maradtak fenn olyan adatok mint Veszprém kapcsán. Fennhatósága az Árpád-kori Győr, Moson, Sopron és Vas vármegyékre terjedt ki. A harmadik az esztergomi főegyházmegye volt. A főegyház védőszentje Szent Adalbert lett.

Thoroczkay kitér az első esztergomi érsekekre. A legelső főpap Domonkos volt. Róla az 1002-ben kiadott pannonhalmi oklevélben olvashatunk. Csak rövid ideig (1001-1002) tevékenykedett az esztergomi érsekség élén. A második érsek Sebestyén volt. Tevékenysége néhány évig (1002-1007) tartott csupán. Többen vallják azonosságát Radlával, aki Szent Adalbert nevelője volt. 995-től már Géza nagyfejedelem udvarában élt szerzetesként és elképzelhető, hogy ő volt Pannonhalma első apátja. A harmadik esztergomi érsek Asrik-Anasztáz volt. Őt több helyen is megemlítik a források, így a leghitelesebb adatok alapján rekonstruálható az életpályája. Német, esetleg burgund származású, Szent Adalbert környezetében tevékenykedett, majd a meseritzi apátság élére került, később pedig István király számára elhozta Rómából a koronát és az egyházszervezést jóváhagyó pápai iratot. 1001 végén pannonhalmi apát lett, majd kalocsai püspök. Később Esztergomban

segítette a beteg Sebestyén érseket, majd utána ő lett a főpap.

Ezek után a szerző számba veszi a püspökségeket. Az egy érseki tartományba, azaz egy egyházi provinciába tartozó püspökségek száma legalább négy kellett, hogy legyen. Ennek oka Thoroczkay szerint elsősorban az lehetett, hogy a püspökszenteléshez három püspök részvétele volt szükséges. A negyedik, Szent István által alapított egyházmegye az erdélyi lehetett. A püspökség korai területe a Felső-Tisza vidékére, illetve a történeti Erdély északi részére terjedhetett ki. Ezután szó esik a kalocsai püspökségről és annak területéről is, amely a Duna-Tisza közére esett. A kalocsai egyház 1006 után érseki székhellyé vált, bár ennek az időpontját 1009-re és 1030-ra is teszik. Valószínűleg mindez azért történt, mert István király a térítés hatékonyságát akarta növelni a déli magyar területeken.

A pécsi egyházmegyét 1009-ben alapították. Határait nem várkerületek szerint jelölték ki, hanem a természetes határokat vették figyelembe. Az alapító oklevelet 1009. augusztus 23-án Győrben adták ki. A püspökség a későbbi Tolna és Baranya vármegyékre terjedt ki. Az egyházmegyének két Szent István-kori főpásztorát ismerjük. Az egyik a frank származású Bonipert 1009-től, a másik az 1036-ban püspökké szentelt Mór. Az utóbbi Pannonhalmán tanult, majd a monostor szerzetese, végül apátja lett és később ő váltotta Bonipertet a püspöki székből.

1009-ben hozták létre az egri egyházmegyét is. Területe az északkelet-magyarországi hegyvidéktől egészen az Alföld déli részéig, keleti-nyugati irányban pedig az erdélyi egyházmegye határától egészen a Dunáig tartott.

Ezek után a szerző Gellért püspökről ír, aki egy előkelő velencei dinasztia tagja volt és 970–980 között született. Később San Giorgio Maggiore monostorának szerzetese, perjele, majd apátja lett. Ezt követően az Adria partvidékén remetéskedett és a Szentföldre kívánt ellátogatni. Valószínűleg 1010 környékén érkezett Magyarországra, később Imre herceg nevelőjeként tevékenykedett, majd bakonybéli remete lett. 1030-ban a marosvári püspökség élére állították. Később pogánylázadás áldozata lett és 1083-ban szentté avatták.

Az előbb említett püspökségeket tekintik nagy bizonyossággal szent istváni alapításúnak, viszont tíz- vagy tizenkettő püspökségnek kellett lennie, hiszen egy korabeli joggyűjtemény ügylevelében kifejtik, hogy önálló országnak az tekinthető,

amely királlyal, egy érseki tartománnyal, s abban 10–12 püspöki székkal rendelkezik. Ezek után a szerző érveket és ellenérveket hoz fel ezzel az állítással és a további püspökségekkel kapcsolatban.

A tanulmány átfogó képet nyújt Szent István államalapító tevékenységéről és azon belül az egyházszervezésről. A kritikai forráselemzésre alapozott kutatómunka által egy igen alapos tanulmányt tarthatunk kezünkben. További kutatásra és olvasásra ösztönöz ezzel a témával kapcsolatban.

Pataki Zsuzsanna

Egyetemi hallgató

ME BTK Történelem szak BA

3515 Miskolc-Egyetemváros